

Waarom refomillennials de coronavaccinaties weigerden

Een onderzoek naar de motivaties van reformatorische christenen (18-40 jaar) uit Biblebelt-gemeenten om zich niet te laten vaccineren tegen Covid-19

Prof. dr. Fred van Lieburg
Anneke Pons MSc
Hidde Slotboom MA

Dutch Bible Belt Network

in opdracht van het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport

2024

Inhoud

1.	Samenvatting	5
	1.1. Doel en opzet onderzoek	5
	1.2. Resultaten en conclusies	6
	1.2.1. Interviews	6
	1.2.2. Focusgroepen	7
	1.2.3. Mediaonderzoek	7
	1.2.4. Conclusies	8
	1.3. Aanbevelingen	8
	1.3.1. Lokaal overleg en landelijk netwerk	8
	1.3.2. Werken aan vertrouwen	9
	1.3.3. Effectieve communicatie via kennisnetwerk Biblebelt	10
2.	Inleiding	12
	2.1. Aanleiding voor het onderzoek	12
	2.2. Historische achtergronden	13
	2.3. Doelstellingen en onderzoeksvragen	17
3.	Onderzoeksopzet en methode	19
	3.1. Diepte-interviews	19
	3.2. Focusgroepen	20
	3.3. Mediaonderzoek	22
4.	Resultaten	24
	4.1. Verschillende motivaties voor vaccinatieweigering	24
	4.1.1. Traditionalist	25
	4.1.2. Religieuze twijfelaar	28
	4.1.3. Complotdenker	32
	4.1.4. Wantrouwende twijfelaar	38
	4.2. Focusgroepinterviews: Dorpsculturen in de Biblebelt	44
	4.2.1. Collectief wantrouwen	44
	4.2.2. Stadse ratsen	46
	4.3. Mediaonderzoek	48
	4.3.1. Argumenten tegen vaccinatie in het Reformatorisch Dagblad	49
	4.3.2. Argumenten tegen vaccinatie in reformatorische kerkbladen	50
	4.3.3. Verdieping: Gereformeerd Venster	52
5.	Conclusies	55
6.	Aanbevelingen	59
	6.1. Lokaal overleg en landelijk netwerk	60
	6.1.1. Doelstelling 1: Signaleren van veranderingen in de Biblebelt	61
	6.1.2. Doelstelling 2: Kennen van religieuze gevoeligheden	61
	6.1.3. Doelstelling 3: Kennen gevoeligheden van de wantrouwende lokale burger	61
	6.1.4. Lokale werkgroepen en landelijk informatienetwerk	62
	6.2. Werken aan vertrouwen	63
	6.3. Effectieve communicatie via kennisnetwerk Biblebelt	64
	Geraadpleegde literatuur	65

Woord vooraf

In 2013 vormden enkele onderzoekers aan de Vrije Universiteit Amsterdam een netwerk ten behoeve van kennisvorming en -deling over de reformatorische gezindte of de bevindelijk gereformeerden in Nederland. Initiatiefnemers van dit zogeheten Dutch Bible Belt Network (DBBN) waren de historici John Exalto en Fred van Lieburg, de godsdienstsociologen Anneke Pons en Johan Roeland, en de theoloog Maarten Wisse. Een belangrijke doelstelling was de samenwerking tussen wetenschappers uit diverse disciplines, vertegenwoordigers van instellingen uit de groepering of zuilgemeenschap zelf (zoals de Staatkundig Gereformeerde Partij en de daarmee verbonden Guido de Brès Stichting, de Erdee Media Groep en Driestar Educatief), en andere belangstellenden (zoals leraren, studenten, kerkelijke ambtsdragers en gemeenteleden). Gedurende het afgelopen decennium werden tal van studiedagen georganiseerd en publicaties verzorgd, waarbij de aandacht in de media regelmatig leidde tot boeiende discussies over actuele thema's in dit deel van de Nederlandse samenleving.

Begin 2022 kreeg het DBBN een onderzoeksopdracht van het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS), meer in het bijzonder de programmadirectie COVID-19 Informatie & Coördinatie, die belast was met de regeling van parlementaire en juridische zaken en het politiek-bestuurlijke besluitvormingsproces rond de coronapandemie. Eind 2021 had het ministerie een 'wijkgerichte aanpak' ontwikkeld in de bevordering van de publieke gezondheid en veiligheid in Nederland. In overleg met het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM) en de overkoepelende brancheorganisatie van de 25 Gemeentelijke Gezondheidsdiensten en Geneeskundige Hulpverleningsorganisaties in de Regio (GGD GHOR) werden 30 gemeenten zijn geïdentificeerd waar naar verwachting een gerichte aanpak voor vaccineren en testen een verschil kon maken in het beschermen van mensen. Zeker 18 van deze gemeenten konden tot de Biblebelt worden gerekend, al werd dit begrip als zodanig in de overheidsstukken niet genoemd. In de samenleving en in de media was intussen volop aandacht voor de min of meer specifieke bezwaren tegen (corona)vaccinatie in 'Biblebeltgemeenten'. In informele contacten onder burgemeesters, gemeenteambtenaren en medewerkers van VWS en RIVM ontstond de behoefte aan meer kennis en inzicht in de – religieuze of anders gemotiveerde – praktijken rond preventieve gezondheidszorg in dit deel van de samenleving, ook met het oog op de toekomst na de pandemie.

Het DBBN heeft de onderzoeksopdracht van VWS graag aanvaard. Het betekende een mooi vervolg op eerdere samenwerking met het RIVM en in dit geval ook op een studiedag op 6 februari 2021 in samenwerking met het Trefpunt Medische Geschiedenis Nederland (TMGN) over 'Het vaccinatiedebat in de Biblebelt', respectievelijk een netwerkdag op 6 november 2021 over 'Geweld in de Biblebelt' in samenwerking met de Werkgroep Biblebelt van de Gebiedsgebonden Politie (cluster Wetenschap). De coördinatie en uitvoering van het onderzoek lag grotendeels in handen van DBBN-secretaris Anneke Pons MSc, cultuursocioloog en promovenda aan de Katholieke Universiteit Leuven. Voor het media-onderzoek tekende Hidde Slotboom MA, historicus en neerlandicus, verbonden aan de Universiteit Utrecht. Twee studentassistenten, Ferike Janse (religiewetenschapper Universiteit Utrecht) en Aarnout van Gelder (historicus Universiteit Leiden), boden de nodige ondersteuning bij het organiseren en uitwerken van interviews en resonansgroepen. De algehele

projectleiding lag aanvankelijk in handen van dr. John Exalto (Vrije Universiteit Amsterdam, inmiddels Rijksuniversiteit Groningen) en na diens wisseling van werkgever van prof. dr. Fred van Lieburg, voorzitter van DBBN en directeur van het HDC Centre for Religious History aan de Vrije Universiteit Amsterdam, waar het VWS formeel was ondergebracht.

Tijdens het onderzoek werd een resonansgroep gevormd om gebruik te kunnen maken van de expertise van dr. Helma Ruijs (RIVM), dr. Anne de Munter MSc (GGD Gelderland-Zuid) en dr. Mattijs Lambooy (Erasmus School of Health Policy & Management). Daarnaast was er telkens vruchtbare uitwisseling met een parallelproject van Sociaal Werk Nederland over ‘Sociaal binden: Contact met moeilijk bereikbare groepen’ onder leiding van Caroline Kolenbrander en Eva Bos. Op 20 april 2022 werd langs digitale weg een discussiebijeenkomst gehouden met een aantal burgemeesters van ‘Biblebeltgemeenten’ in aanwezigheid van leden van de Programmadirectie COVID-19 van VWS. De jaarlijkse studiedag van DBBN werd op 26 november 2022 gewijd aan het thema ‘Haakt de Biblebelt af?’, waarbij Anneke Pons een tussentijds onderzoeksverslag presenteerde. Josse de Voogd, hoofdauteur van de spraakmakende *Atlas van Afgehaakt Nederland*, trad als gastspreker op, terwijl dr. Roelof Bisschop, lid van de Tweede Kamer namens de SGP, deelnam aan een forumdiscussie.

Als stuurgroep van DBBN zijn we aan alle genoemde personen veel dank verschuldigd voor de betrokkenheid en inzet bij dit project. In het bijzonder gaat onze erkentelijkheid uit naar Femmy den Haan, die als beleidsmedewerker bij VWS het hele proces deskundig en geduldig heeft begeleid. Ten slotte bedanken we Jan Nathan Rozendaal, burgemeester van Elburg, voor zijn inspiratie en – met bestuurssecretaresse Marieke Weerstand – de organisatie van de afsluitende bijeenkomst op 22 mei 2024 in Nunspeet.

1. Samenvatting

1.1. Doel en opzet onderzoek

Het doel van dit onderzoek is het begrijpen van recente ontwikkelingen in de reformatorische bevolkingsgroep in Nederland, ook wel aangeduid als ‘bevindelijk gereformeerden’ of kortweg ‘refo’s’. Hierna zal vaak de term ‘Biblebelt’ worden gebruikt vanwege de geografische concentratie en het gangbare spraakgebruik.¹ Het onderzoek gaat in het algemeen over ontwikkelingen in de houding ten opzichte van de overheid en in het bijzonder de mate van bereidheid zich te laten vaccineren tijdens de coronapandemie van 2020-2022. De vaccinatiegraad is historisch gezien altijd lager geweest in de Biblebelt dan in de rest van Nederland vanwege religieuze bezwaren, maar was in de afgelopen decennia aan het stijgen, met name onder jongere generaties. In coronatijd bleek sprake van een trendbreuk, die extra opviel in het licht van de sterke bevordering van vaccinatie vanuit de overheid en de gezondheidszorg. De Biblebelt stond altijd bekend om haar gezagsgetrouwheid, die echter tijdens de coronapandemie onder druk kwam te staan. Zo nam, ten eerste, bij de oudere generatie de vaccinatiebereidheid toe, terwijl dat bij de jongere generatie (onder de veertig) niet het geval was. Ten tweede zijn er signalen dat het verzet tegen de coronavaccinatie onder de jongere generatie niet enkel religieus gemotiveerd was, maar dat medische argumenten een grotere rol zijn gaan spelen. In de derde plaats blijkt uit onderzoek onder de lezers van het *Reformatorisch Dagblad* dat er op de Biblebelt affiniteit bestaat met ideeën van complotdenkers. Door experts op dat gebied wordt dat gezien als een signaal van een bredere maatschappelijke ontwikkeling van politiek-maatschappelijk ‘afhaken’ en wantrouwen richting de overheid en de wetenschap.

Om die nieuwe ontwikkelingen te begrijpen is onderzoek gedaan naar de redenen waarom jongvolwassenen uit de Biblebelt het coronavaccin weigerden, waarbij de volgende vragen centraal stonden:

- Welke motieven geven bevindelijk gereformeerde jongvolwassenen (in de leeftijd 20 tot 40) die woonachtig zijn op de Biblebelt voor de beslissing om het coronavaccin te weigeren?
- Welke beelden over de overheid spelen hierin een rol?
- Hoe verhouden deze motieven zich tot het religieuze gedachtegoed uit de Biblebelt?
- Wat is de betekenis van de lokale dorpscultuur?
- Welke informatiebronnen werden (niet) gebruikt om hun positie met betrekking tot het coronabeleid te bepalen?
- Welke informatiebronnen en autoriteiten worden (on)betrouwbaar geacht en waarom?

Deze vragen zijn beantwoord aan de hand van individuele diepte-interviews met twaalf jongvolwassenen die het coronavaccin geweigerd hebben en die religieus en geografisch gezien gerekend kunnen worden tot de Biblebelt. Tijdens deze interviews zijn deze respondenten bevraagd over hun overwegingen en motieven om zich niet te laten vaccineren, de informatiebronnen die ze (niet) gebruikten en (niet)

¹ Voor een algemene schets over de Biblebelt en haar geschiedenis: Van Lieburg, ‘De bijbelgordel’; Kootte & Van Lieburg, *Bij ons in de Biblebelt*.

vertrouwd en om hun keuze te maken, en de manier waarop hun keuze wel of niet verbonden is aan hun religieuze identiteit en algemene visie op overheden.

Daarnaast zijn er in twee dorpen op de Biblebelt (Barneveld en Alblasterdam) focusgroepinterviews gehouden met sleutelfiguren uit deze dorpen. Het doel daarvan was om inzicht te krijgen in het sentiment van de lokale sociale omgeving met betrekking tot de coronavaccinatie en coronamaatregelen in het bijzonder en het beeld over de diverse overheden in het algemeen. De deelnemers aan deze focusgroepen vertegenwoordigden een dwarsdoorsnede van de dorpsbevolking en behoorden religieus gezien daarom niet allemaal tot de bevindelijk gereformeerden, de groep die met de Biblebelt wordt geassocieerd.

Om de opvattingen van de respondenten te kunnen duiden, is daarnaast onderzoek gedaan naar argumenten tegen vaccinatie in reformatorische media. Daarbij is gekeken naar het *Reformatorisch Dagblad*, de krant van de reformatorische zuil, en de landelijke kerkbladen van bevindelijk gereformeerde kerkverbanden. Daarmee wordt niet gesuggereerd dat de respondenten deze media ook daadwerkelijk lezen. Omdat het invloedrijke media zijn in de reformatorische wereld, zijn ze geanalyseerd om zo een beeld te krijgen van de argumenten tegen vaccinatie die werden gebruikt door gezagsdragers en andere opiniemakers uit deze kring.

1.2. Resultaten en conclusies

1.2.1. Interviews

Op basis van de interviews blijkt dat de vaccinatieweigeraars onderverdeeld kunnen worden in vier profielen. Bij twee van deze profielen wordt het vaccin om religieuze redenen afgewezen, bij de overige profielen speelt religie bij de keuze om niet te vaccineren nauwelijks een rol.

De eerste groep, die van de ‘traditionalisten’, wijst het vaccin af op basis van klassieke religieuze argumenten tegen vaccinatie. Wie bij deze groep hoort, twijfelt niet over de juistheid van het eigen standpunt. Deze groep wantrouwt de overheid niet. De beslissing om niet te vaccineren wordt louter om religieuze redenen genomen. Respondenten laten weten dat ze hun keuze hebben gebaseerd op het ‘voorzienigheidsargument’, dat stelt dat vaccinatie niet geoorloofd is omdat je daarmee probeert te voorkomen dat je ziek wordt, terwijl volgens deze redenering alleen God beslist of hoort te beslissen over gezondheid en ziekte.

De ‘religieuze twijfelaars’ gebruiken eveneens het religieuze argument van afhankelijkheid van God, maar volgen daarbij niet de traditionele uitleg van de gezagsdragers in de gereformeerde gezindte. Zij maken de keuze voor het vaccin persoonlijk. Om hun beslissing te nemen gebruiken ze ook andere media dan degene die horen bij de reformatorische zuil. Soms bestaat bij deze groep zelfs aversie tegen reformatorische media. Omdat er geen autoriteit is die bepaalt of vaccinatie wel of niet is toegestaan, twijfelen leden van deze groep over hun keuze. Voor deze groep is het belangrijk dat vaccinatie niet wordt gebracht als dé oplossing. Het gaat hen erom dat de keuze op een goede manier wordt gemaakt. Een slogan als ‘samen krijgen we corona onder controle’ zorgde bij deze groep voor aversie.

Het derde type, aangeduid als de ‘complotdenkers’, wordt gemotiveerd door wantrouwen. Dat kan wantrouwen zijn ten opzichte van de veiligheid van het vaccin, maar ook wantrouwen ten opzichte van de overheid. Voor deze groep speelt het religieuze voorzienigheidsargument geen rol. Het verschil tussen deze groep en de ‘religieuze twijfelaars’ is dat de complotdenkers niet openstaan voor input vanuit de algemene media en communicatie door de overheid, maar zich enkel laten inspireren door alternatieve informatiebronnen. Ook laat deze groep zich niet of nauwelijks leiden door bronnen uit de eigen zuil.

Het vierde type, dat van de ‘wantrouwende twijfelaars’, heeft de keuze om niet te vaccineren vooral gemaakt omdat het geen vertrouwen had in het vaccin. Veel wantrouwen richting het vaccin en de overheid in de omgeving speelt daarbij een grote rol. Ook voor deze groep is het traditionele religieuze voorzienigheidsargument niet van belang. Respondenten die passen bij dit type zetten zich zelfs expliciet af tegen de klassieke argumenten om niet te vaccineren. Deze groep is over het algemeen minder wantrouwend ten opzichte van de overheidscommunicatie dan de complotdenker en staat open voor diverse informatiebronnen, zowel vanuit alternatieve media als algemene media en overheidscommunicatie.

1.2.2. Focusgroepen

De focusgroepen zijn opgezet in twee dorpen op de Biblebelt die geografisch en sociaaleconomisch van elkaar verschillen: Barneveld en Alblasterdam. Het doel van deze focusgroepen is het begrijpen van de rol die de dorpscultuur speelt bij het weigeren van de coronavaccinatie en dan met name bij het overheidswantrouwen dat daarbij een rol speelt. Daarom zijn als deelnemers aan de focusgroepen sleutelfiguren uit de lokale gemeenschap gekozen. In Barneveld blijkt meer wantrouwen te bestaan ten opzichte van de overheid dan in Alblasterdam vanwege een collectief ervaren negatieve ervaring met de overheid tijdens de MKZ-crisis van 2001. Dit wantrouwen wordt gedeeld door de hele gemeenschap en geldt voor alle overheidsdiensten. Toch heerst er ook in Alblasterdam een zekere weerstand tegen manieren van doen en denken die als stedelijk worden gezien. Dit leert dat het belangrijk is om de eigenheid en zelfstandigheid van conservatieve dorpsgemeenschappen (uit de Biblebelt) te respecteren om beleid succesvol te kunnen implementeren.

1.2.3. Mediaonderzoek

Uit het mediaonderzoek blijkt dat reformatorische media in het algemeen klassiek en gezagsgetrouw schrijven over vaccinatie tegen het coronavirus. Complottheorieën of wantrouwen zijn in deze publicaties vooral in de marge te vinden. Het *Reformatorisch Dagblad*, de krant die door veel bevindelijk gereformeerden wordt gelezen, riep zijn achterban op om zich aan de maatregelen te houden. Vaccinatie, zo betoogde de hoofdredactie, moest niet principieel worden geweigerd: het belangrijkste was dat de beslissing om wel of niet te vaccineren op de juiste manier tot stand kwam, namelijk in een afhankelijke houding ten opzichte van God. Andere opvattingen over vaccinatie waren vooral op de opiniëpagina's te vinden en als dat niet het geval was, bereikten ze de lezers via de redactie, die deze opvattingen voorzag van context.

In enkele landelijke kerkbladen werd vaccinatie categorisch afgewezen. Dit was het geval in *De Wachter Sions* van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland en het

Kerkblad van de Oud Gereformeerde Gemeenten in Nederland. Hun afwijzing van vaccinatie staat los van de coronapandemie, want in deze kerkverbanden is ook kindervaccinatie niet geoorloofd. Via de online nieuwsbrief het *Gereformeerd Venster*, die werd beheerd door twee predikanten uit de Hersteld Hervormde Kerk, werd wantrouwen tegen het overheidsbeleid aangewakkerd; de omvang daarvan is moeilijk te bepalen, omdat het aantal abonnees niet openbaar is.

1.2.4. Conclusies

De bevinding dat er naast de verzuilde traditionalist nog drie andere typen vaccinatieweigeraars onder refomillennials zijn, duidt op een ontwikkeling richting een ontzuilde reformatorische generatie met een meer individualistische religieuze identiteit. Waar de traditionalist zich in de vormgeving van de religieuze identiteit in de dagelijkse praktijk laat leiden door argumenten van autoriteiten uit de eigen zuil, bepalen de andere typen zelf of en hoe ze religieuze basiswaarden toepassen op medisch-ethische zaken als vaccinatie. Ze laten zich ook breder informeren door inspiratiebronnen van buiten de zuil.

Hierdoor wordt de traditionele koppeling tussen voorzienigheidsargument en een antipathie tegen een te bemoeizuchtige overheid ontkoppeld tot een religieuze nadruk op afhankelijkheid van God door een deel van de refomillennials ('religieuze twijfelaar') en een verdiept wantrouwen richting de overheid door een ander deel ('complotdenker' en 'wantrouwende twijfelaar'). Ook komt er openheid voor directe beïnvloeding door andere discourses dan die in de eigen zuil. De religieuze twijfelaar kijkt of het imago van het vaccin in de algemene communicatie door overheid en media overeenkomt met de behoefte om er in vertrouwen op God gebruik van te maken. De complotdenkers en wantrouwende twijfelaars zijn daarentegen gevoelig voor de discourses in alternatieve media en in de lokale sociale omgeving.

Conservatieve dorpsculturen in de Biblebelt beschermen hun identiteit door symbolische grenzen te stellen, waarbij bovenlokale overheden tot de buitenstaanders worden gerekend. Om draagvlak te creëren is het belangrijk dat de zelfstandigheid en eigenheid van deze dorpsculturen worden gerespecteerd door de bovenlokale overheden. Als dat niet gebeurt, kan zich een collectief gedeeld wantrouwen richting alle overheidsdiensten nestelen in de dorpscultuur, zodat overheidscommunicatie geen effect meer heeft.

1.3. Aanbevelingen

1.3.1. Lokaal overleg en landelijk netwerk

Het advies is om een Biblebelt-kennisnetwerk op te zetten waarin expertise rondom de bevindingen uit dit rapport wordt verzameld. Dit netwerk wordt op twee bestuurlijke niveaus georganiseerd, namelijk op lokaal en nationaal niveau. Op die manier kan het begrip van de lokale en religieuze dynamiek worden vergroot en gecommuniceerd naar het landelijk niveau. Een dergelijk netwerk is van meerwaarde voor landelijk beleid op het gebied van gezondheid en veiligheid. Omdat de Biblebeltgemeenten in demografisch, sociaal en economisch opzicht op elkaar lijken, heeft zo'n overleg meerwaarde. Overheidsinstanties kunnen in het geval van voorlichtingscampagnes in kleinere of grotere gezondheids- of veiligheids crises gebruikmaken van de expertise van dit netwerk.

Doelstelling 1: Signaleren van veranderingen in de Biblebelt

Een belangrijke taak van het lokale overleg is vroegsignalering van ontwikkelingen zodat interventies gedaan kunnen worden. De groep refomillennials kan niet als homogeen gezien worden. Het is dan ook belangrijk dat niet alleen de ontwikkelingen in religieuze argumentaties op de voet gevolgd worden, maar dat ook de groep die wantrouwend staat ten opzichte van de overheid wordt bestudeerd.

Doelstelling 2: Kennen van religieuze gevoeligheden

Het is daarnaast belangrijk dat het netwerk de religieuze gevoeligheden kent. Dat het kennen van die gevoeligheden belangrijk is, blijkt uit de bevinding uit dit onderzoek dat de hoofdmotivatie van de religieuze twijfelaars om niet te vaccineren lag in de communicatie van de overheid. De tweede doelstelling van het overleg op lokaal niveau is dus dat de religieuze gevoeligheden die bekend zijn, gecommuniceerd worden naar het nationaal niveau, zodat er in tijden van crisis gebruikgemaakt kan worden van deze kennis.

Doelstelling 3: Kennen van wantrouwen in lokale gemeenschappen

Gezien de bevinding dat er ook reformatorische christenen zijn die een heel ander lokaal repertoire van argumenten vanuit wantrouwen richting de overheid aanboren, is het ook belangrijk dat er kennis is over (de historie van) dit wantrouwen. Dit sentiment wordt gedeeld in hechte dorpsgemeenschappen. Er zijn echter grote verschillen tussen lokale gemeenschappen in de aard, oorzaak en schaal van dit wantrouwen. Het is daarom belangrijk dat de lokale werkgroep de dorpscultuur goed kent.

Samenstelling lokale werkgroepen en landelijke informatienetwerk

Om deze taken te kunnen uitvoeren is het aan te raden om op lokaal niveau een werkgroep in te stellen met expertise over de dorpscultuur of -culturen, het reformatorische gedachtegoed en het lokale wantrouwen richting de overheid. Een lokale werkgroep kan het beste bestaan uit niet (kerk)politiek geëngageerde sleutelfiguren die het reformatorische gedachtegoed, de dorpscultuur en/of het lokale discours van wantrouwen van binnenuit kennen. Idealiter sluiten daarbij enkele ambtenaren aan met kennis van zaken, zodat zij bij die zowel een groep van binnenuit kennen als ook de link naar het (lokale) bestuur kunnen maken.

Het landelijke netwerk heeft als doel om de lokale kennis bij elkaar te brengen en de ministeries en andere nationale overheidsorganen te informeren. Het is daarom belangrijk dat daarin vertegenwoordigers van de lokale werkgroepen en van de nationale overheid participeren. Tot de laatste groep behoren niet alleen vertegenwoordigers van diverse ministeries (Volksgezondheid, Veiligheid en Justitie), maar ook van uitvoerende organen zoals het RIVM en de Nationale Politie.

1.3.2. Werken aan vertrouwen

Vanwege de grote impact die 'afgehaakte' groepen kunnen hebben op de samenleving als geheel is het advies om te werken aan het herstellen van vertrouwen tussen overheid en complotdenkers als culturele groep en tussen overheid en dorpsculturen met een collectief wantrouwen als geografische groep. Meer onderzoek naar effectieve communicatiestrategieën bij dergelijke conflicten is daarvoor nodig. Er zijn vanuit dit onderzoek ook signalen dat het religieuze discours in de Biblebelt kan bijdragen aan

de legitimering van wantrouwen in de overheid en afhaken van de Nederlandse samenleving. De complotdenkers en wantrouwende twijfelaars legitimeren hun wantrouwen immers deels vanuit de religieuze interpretatie van de Nederlandse overheid als vertegenwoordiger van antichristelijke waarden. Dat impliceert niet automatisch dat dit imago van de overheid dominant is in het algemene discours in de Biblebelt. Toch zijn er wel aanwijzingen dat de overheid negatief wordt geduid, bijvoorbeeld in preken in een deel van de reformatorische kerken. Het advies is daarom om ook in te zetten op meer onderzoek naar deze preken en contact met predikanten om hen te laten reflecteren de impact van hun framing van de overheid in preken of geschreven teksten.

1.3.3. Effectieve communicatie via kennisnetwerk Biblebelt

De meerwaarde van het inrichten en in stand houden van een landelijk kennisnetwerk Biblebelt ligt in het gebruik van de verzamelde kennis door overheidsinstellingen die een boodschap communiceren naar de Biblebelt. Het zal de communicatie naar de Biblebelt door ministeries en andere aan de overheid gelieerde organisaties effectiever maken als zij de gewoonte ontwikkelen om zich vooraf te laten informeren door dit kennisnetwerk. Het is uiteraard niet mogelijk om een landelijke slogan aan te passen aan de gevoeligheden van een specifieke bevolkingsgroep. Toch is het mogelijk om ook in dergelijke algemene boodschappen meer rekening te houden met de culturele diversiteit die de Nederlandse samenleving kent door bescheidener te zijn in de duiding van middelen. Toegepast op de campagne rondom de coronavaccinatie zou het duiden in termen van 'effectief middel' in plaats van 'de oplossing' meer blijk hebben gegeven van die interpretatieve bescheidenheid. De kans was groot geweest dat een aantal religieuze twijfelaars het vaccin bij zo'n duiding wel had gebruikt. Het had ook een deel van de ervaren dwang waar met name de complotdenkers en de wantrouwende twijfelaars zich zo aan stoorden weggenomen.

- 1 Achtkarspelen
- 2 Alblasserdam
- 3 Almere
- 4 Altena
- 5 Amsterdam
- 6 Barneveld
- 7 Dantumadiel
- 8 Genneep
- 9 Hardinxveld-Giessendam
- 10 Heerlen
- 11 Kerkrade
- 12 Lelystad
- 13 Meerssen
- 14 Molenlanden
- 15 Neder-Betuwe
- 16 Nunspeet
- 17 Oldebroek
- 18 Reimerswaal
- 19 Renswoude
- 20 Rotterdam
- 21 Scherpenzeel
- 22 Schiedam
- 23 's-Gravenhage
- 24 Sliedrecht
- 25 Staphorst
- 26 Tholen
- 27 Urk
- 28 Vaals
- 29 Weert
- 30 Zwartewaterland

Kaart van gemeenten waar volgens verwachting van VWS, RIVM en GGD GHOR een wijkgerichte aanpak van coronavaccinaties het verschil kon maken (Tweede Kamer der Staten Generaal, kamerstuk 25295, nr. 1638).

Biblebelt-gemeenten: 1, 2, 4, 6, 7, 9, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 24, 25, 26, 27 en 30.

2. Inleiding

2.1. Aanleiding voor het onderzoek

In de COVID-19-pandemie die de wereld van 2020 tot 2022 in zijn greep hield, waren er diverse populaties in de samenleving die bijzondere aandacht vroegen van overheden. Naast in medisch en psychisch opzicht kwetsbare doelgroepen was er een groep van mensen die het coronavaccin weigerden. Tot die groep behoorde ook een deel van de bevolking van de zogeheten Biblebelt. De Biblebelt, ook wel aangeduid als de gereformeerde gezindte of de bevindelijk gereformeerden, is geografisch geconcentreerd in bepaalde regio's en gemeenten en wordt zichtbaar op de kaart door het hoge percentage SGP-stemmers.² Ongeveer de helft van de 30 gemeenten waarvoor de overheid een wijkgerichte aanpak binnen het coronabeleid hanteerde vanwege een lage vaccinatiegraad ligt op de Biblebelt.³

Deze houding van de Biblebelt ten opzichte van het coronavaccin lijkt een signaal van verandering in de verhouding tot de overheid. Op het gebied van vaccinatie heeft deze groep altijd een afwijkend standpunt ingenomen. Al vóór de Tweede Wereldoorlog manifesteerde ze zich met dit standpunt, en ook in de jaren zestig en de jaren negentig kwam ze tijdens de polio-epidemieën in het nieuws vanwege vaccinatieweigering. Op andere punten stond de Biblebelt echter altijd bekend als een gezagsgetrouwe groep. De *Atlas van Afgehaakt Nederland* situeert de Biblebelt in de zogenaamde 'burgerschapszone', een gebied met relatief hoge scores voor sociale samenhang, gezondheid en verkiezingsopkomst en weinig stemmen voor buitenstaanderspartijen.⁴ De coronapandemie laat echter nieuwe ontwikkelingen zien binnen de Biblebelt. Zo neemt, ten eerste, bij de oudere generatie de vaccinatiebereidheid toe, terwijl dat bij de jongere generatie (onder de veertig) niet het geval is.⁵ In het verleden was dat juist omgekeerd, en nam de vaccinatiebereidheid onder jongere generaties in de Biblebelt langzaam toe.⁶ In de argumentatie vanuit de Biblebelt tegen vaccinatie lijkt, ten tweede, een verandering op te treden. Het verzet tegen vaccinatie werd vanouds religieus gemotiveerd vanuit gewetensbezwaren,⁷ die echter in afnemende mate geldig lijken voor de jonge generaties. In de motivaties voor het weigeren van het coronavaccin signaleert Moens dat vooral medische argumenten tegen vaccinatie worden gebruikt.⁸ In lijn met de bevindingen van GGD Noord- en Oost-Gelderland lijkt de weigering van het coronavaccin onder jongvolwassenen in de Biblebelt een belangrijke indicator van verzet tegen het coronabeleid.⁹

Er zijn meer signalen van verzet tegen het overheidsbeleid tijdens de COVID-19-pandemie in de Biblebelt. Zo kwamen de kerken die behoren tot de Biblebelt kwamen

² Zie Snel, 'Waarom daar?'

³ Zie voor een lijst van de gemeenten bijvoorbeeld Eerste Kamer der Staten-Generaal, kamerstuk 35526, nr. DA, 12 december 2021.

⁴ De Voogd & Cuperus, *Atlas van Afgehaakt Nederland*.

⁵ *Reformatorsch Dagblad*, Meerderheid refo's wil geen coronavaccin (7 mei 2021).

⁶ Spaan et al., 'Increase in vaccination coverage'.

⁷ Vgl. Kootte & Van Lieburg, *Bij ons in de Biblebelt*; Exalto, *Van wie is het kind?*; Vollaard & Voerman, *Mannen van Gods Woord*; Ruijs, *Acceptance of Vaccination*; Van Lieburg, *Refogeschiedenis in perspectief*; Veenman & Jansma. 'The 1978 Dutch polio epidemic'.

⁸ Moens, *Prikken in perspectief*.

⁹ GGD Noord- en Oost-Gelderland, *Rapportage verdiepend onderzoek vaccinatiebereidheid*.

regelmatig in het nieuws omdat ze zich niet hielden aan alle door de overheid uitgevaardigde coronamaatregelen. Veel van deze kerken weigerden vanaf de tweede besmettingsgolf om het aantal bezoekers af te schalen naar het door de overheid geadviseerde niveau. Tevens was er binnen gemeenten die op de Biblebelt liggen regelmatig sprake van geweldsincidenten, zoals het in brand steken van een teststraat op Urk en het belagen van journalisten op Urk en in Krimpen aan de IJssel. Ook blijkt uit onderzoek onder de lezers van het *Reformatorisch Dagblad* dat er op de Biblebelt affiniteit bestaat met de ideeën van complotdenkers.¹⁰ Een kwart van de ondervraagde lezers gelooft bijvoorbeeld dat er tijdens de coronapandemie achter de schermen door instellingen, banken en politici werd gewerkt aan het instellen van een nieuwe wereldorde die alle macht naar zich toe wil trekken.

Volgens recent onderzoek naar complotdenken is dit fenomeen een signaal van een bredere maatschappelijke ontwikkeling van politiek-maatschappelijk onbehagen of ‘afhaken’ en is het gelieerd aan wantrouwen richting overheden en jegens de wetenschap.¹¹ Ook het onderzoek van de Stichting Alexander naar vaccinatieweigering onder jongvolwassenen laat zien dat er een samenhang bestaat tussen vaccinatieweigering en wantrouwen ten opzichte van overheden.¹² Kortom, de afwijzende houding van de Biblebelt ten opzichte van corona-vaccins en het coronabeleid lijkt niet louter religieus gemotiveerd. Er zijn aanwijzingen dat er affiniteit is met complottheorieën.

De focus in dit onderzoek ligt dan ook op het begrijpen van recente ontwikkelingen onder een deel van de jongvolwassenen in de Biblebelt met betrekking tot de houding ten opzichte van de overheid. Aangezien de beslissing om het coronavaccin niet te nemen een signaal lijkt van deze ontwikkelingen, zullen de motivaties van de jongvolwassen vaccinweigeraars worden onderzocht als casus om de houding van deze groep ten opzichte van de overheid te begrijpen. In de vervolg hoofdstukken van dit rapport zal worden toegelicht welke onderzoeksmethoden gebruikt worden (hoofdstuk 3), zullen de resultaten worden gepresenteerd (hoofdstuk 4), naar aanleiding van die resultaten een conclusie getrokken (hoofdstuk 5) en een aantal beleidsaanbevelingen gegeven (hoofdstuk 6). Vooraf worden in dit hoofdstuk achtereenvolgens de historische ontwikkelingen in de discussie binnen de Biblebelt rondom vaccinatie in het algemeen geschetst, de doelstellingen van dit onderzoek geformuleerd en de onderzoeksvragen gedefinieerd, en mogelijke verklaringen gegeven die tijdens het onderzoek dienden als attenderende begrippen voor de interpretatie van de data.

2.2. Historische achtergronden

Epidemieën en pandemieën zijn van alle tijden en konden net als natuurrampen of hongersnoden in alle culturen worden geduid als goddelijke interventies in het menselijke bestaan. De betiteling van de pest (‘zwarte dood’) als ‘gave Gods’ of ‘gesel Gods’ zegt genoeg over de even machteloze als eerbiedige onderwerping aan Gods bestuur over wereld en mensheid, ook wel Gods ‘voorzienigheid’ genoemd. Je kon dat gelovig aanvaarden en evengoed – individueel of als overheid of geestelijkheid – je

¹⁰ *Reformatorisch Dagblad*, Coronacrisis snelkookpan van broodjeapverhalen (7 oktober 2020).

¹¹ Zie bijvoorbeeld Harambani, “The Truth Is Out There”; Houtman et al., *Science under Siege*.

¹² Strating et al., *En? Laat jij je vaccineren?*.

verantwoordelijkheid nemen door te migreren, je leefstijl aan te passen, quarantaine te organiseren en andere voorzorgsmaatregelen te hanteren.

De pokken was de eerste infectieziekte waartegen preventief optreden mogelijk bleek. Door een beetje pus van pokkijders op gezonde mensen over te brengen, konden vooral kinderen voor besmetting worden behoed. Vanaf ongeveer 1750 werd deze methode van de ‘variolatie’ op ruime schaal toegepast door medici en ook wel door vooruitstrevende theologen die er een door God geschonken middel tot heil van de samenleving in zagen. Dat gold eens te meer voor de succesvolle, in 1798 door de Schotse dokter Edward Jenner uitgevonden methode van de ‘vaccinatie’, waarbij entstof van koeien werd gebruikt.¹³

In deze tijd van rationalisme, revolutie en staatsvorming namen overheden het initiatief de vaccinatie op enigerlei wijze door drang of dwang te bevorderen in het belang van de volksgezondheid. In samenwerking met medici, genootschappen en onderwijsbestuurders werden in de Bataafs-Franse tijd (1795-1813) telkens inentingcampagnes opgezet, die duidelijk resultaat hadden in de afname van pokkensterfte. Principieel verzet om religieuze redenen was eigenlijk zeldzaam. Inenting werd meer gemeden vanwege conservatisme, financiële beperkingen, angst voor overlijden, of geloof in de positieve effecten van kinderziekten. Rond 1820 kwam er meer aandacht voor de betrekkelijke effectiviteit van vaccinatie en de noodzaak van grootschalige revaccinatie. In 1823 nam de Nederlandse regering voor het eerst maatregelen voor verplichte inenting van militairen, schoolkinderen en werkers in zorg- en onderwijsinstellingen.

In diezelfde periode groeide de kritiek op het wijdverbreide maatschappelijke vooruitgangsgeloof en riepen traditionele denkers op allerlei terreinen op tot grotere bescheidenheid van de nietige mens tegenover de almachtige God. Typerend was de commotie rond de *Bezwaren tegen den geest der eeuw* van Isaac da Costa, die in 1823 zijn gal spuwde over de Jenner-verering en zo de vaccinatie in kwaad daglicht stelde, hoewel hij daar later persoonlijk op terugkwam. Zijn vriend en geestverwant Abraham Capadose, nota bene een gepromoveerd medicus, bleef tot ver in de 19e eeuw actief als criticus van de vaccinatie om zowel religieuze als wetenschappelijke redenen. Een invloedrijke tegenstander was ook de predikant Hendrik de Cock die in 1834 aan het begin stond van een kerkelijke afscheidingsbeweging. Onder zijn aanhangers werd afwijzing van inenting een identiteitskenmerk van gelovigen die ook rond andere thema's teruggrepen op de goede oude tijd van vóór de Verlichting.

De grote doorbraak in de politieke controle op de bestrijding van infectieziekten volgde op de desastreuze pokkenepidemie van 1871-72. Een wetsvoorstel tot invoering van het later beruchte ‘pokkenbriefje’ als voorwaarde bij de toelating van onderwijzers en kinderen op lagere scholen werd door het parlement geloodst. Opnieuw viel deze ingrijpende ontwikkeling samen met groeiende levensbeschouwelijke verdeeldheid, waarbij de veelzijdige theoloog en journalist Abraham Kuyper – zonder tegen inenting als zodanig te zijn – de ‘vaccinedwang’ duidde als uitdaging van het gewone volk door de liberale elite. Hij organiseerde een petitie aan respectievelijk Tweede en Eerste Kamer en de koning onder de noemer

¹³ Voor verdere bron- en literatuurverantwoording zij verwezen naar Van Lieburg, ‘Revisiting the history of religious resistance to vaccination in the Netherlands’, en ‘Bevordering van volksgezondheid. Heilzame wetten en religieuze belemmeringen, 1798-2022’.

van een 'Smeekschrift om handhaving van gewetensvrijheid', alsof de geuzentijd van de Nederlandse opstand was teruggekeerd. Het gunstige effect van de beperkte vaccinatiedwang op de uiteindelijke verdwijning van de pokken was na enkele decennia onloochenbaar, al zullen ook andere factoren daartoe hebben bijgedragen.

De belangrijkste episode in de voorgeschiedenis van het zo gepolariseerde vaccinatiedebat in de Biblebelt ligt echter in de eerste decennia van de twintigste eeuw, toen de beëindiging van de 'schoolstrijd' de weg baande voor de toenemende 'verzuiling' van de Nederlandse samenleving. De neogereformeerde emancipatiebeweging rond Kuiper en zijn geestelijke en politieke erfgenamen kreeg concurrentie van een reactionaire stroming die nog radicaler terug wilde naar de (zogenaamde, maar niet goed begrepen) 'theocratische' orde van de Gouden Eeuw. Dit betekende ook het streven – binnen de democratische orde – naar klassiek-gereformeerde scholen en de oprichting van de Staatkundig Gereformeerde Partij. Stuwende kracht was dominee Gerrit Hendrik Kersten, die thuisonderwijs verzorgde voor kinderen van ouders met vaccinatiebezwaren, en ook openstond voor het verwerven van pokkenbriefjes, ondertekend door geestverwante artsen.

Bij deze ontwikkeling van een protestantse minizuil fungeerde een sterk theologisch aangezette veroordeling van vaccinatie als merkteken van ware rechtzinnigheid. Naar het voorbeeld van Kuipers petitie van 1872 organiseerde Kersten in 1906 een handtekeningenactie op het eiland Walcheren en in 1921 een 'Adres tegen de Vaccinatie en haar dwang', die door koningin Wilhelmina voor kennisgeving werd aangenomen. Overigens kreeg deze SGP-actie de steun van een al in 1881 opgerichte Bond tegen de Vaccinedwang, waarbij niet alleen of niet zozeer geloofsbezwaren gekoesterd werden, als wel idealen rond hygiëne, 'heiligymnastiek' en natuurgeneeswijzen. De politieke strijd tegen de verplichte inenting kwam ten einde in de jaren 1927-1939 door herhaaldelijke opschorting en uiteindelijk afschaffing van het pokkenbriefje. Omdat amendementen van het Kamerlid Kersten daarbij als hefboom fungeerden, eigende de leider van de 'bevindelijke gereformeerden' zich een heldenrol toe die door zijn achterban in dankbaarheid jegens God werd beleefd.

In de nieuwe inentingswet van 1939 werd bepaald dat wie zijn kind niet wilde laten vaccineren tegen de pokken, dit standpunt moest toelichten bij de burgemeester. Met deze meldingsplicht bood de overheid ruimte aan de steeds kleiner wordende groep inwoners met religieuze of anders gemotiveerde bezwaren. Zij veroorloofde zich deze coulance in goed vertrouwen in de gezonde leefstijl van de bevolking en haar bereidheid tot medewerking aan de bestrijding van infectieziekten die nu eenmaal telkens konden opdoemen. Op lokaal niveau waren altijd extra maatregelen mogelijk, zoals quarantaineverplichtingen voor tuberculosepatiënten. In de oorlogsjaren werden hier en daar inentingsacties tegen difterie opgezet. Met tegenzin werkten ambtenaren mee aan vrijstelling voor militairen die naar Nederlands-Indië gingen.

Uitbraken van poliomyelitis over het hele land leidden tot de invoering van het Rijksvaccinatieprogramma in 1957. Hoewel niet verplicht, namen vrijwel alle ouders hieraan via consultatiebureaus deel. Juist door dit brede draagvlak en de groeiende vaccinatiegraad zouden de lokale dan wel levensbeschouwelijke uitzonderingen op de regel zichtbaar worden. Dat gebeurde al duidelijk bij de polio-epidemieën van 1967 en 1971. Gemeenten met een hoog percentage 'strengere' christenen en een laag percentage gevaccineerden kwamen in de schijnwerper te staan. Progressieve journalisten zetten in deze jaren zestig de 'middeleeuwse' gelovigen in de

beklaagdenbank. Omgekeerd werd een geuzengeest vaardig over deze stille maar steile calvinisten. De oprichting van het *Reformatorisch Dagblad* als landelijk platform voor bevindelijk gereformeerden zou hieruit zijn voortgekomen.

De polio-epidemie van 1978 bracht het verband tussen religie en regio als extra risicofactor in het vizier van de overheid. In de SGP- en RD-wereld was een proces van ‘herzuiling’ gaande, inclusief de oprichting van reformatorische basisscholen en regionale scholengemeenschappen. Afkomstig uit toch al hechte sociale verbanden van dorpen en kerken, creëerden de deels ongevaccineerde leerlingen broeinesten voor niet ongevaarlijke virussen. Het ministerie van Volksgezondheid kreeg er belang bij de gereformeerde gezindte doelgericht te bereiken. Eerst schreef de staatssecretaris een voorwoord in een boekje van vooraanstaande theologen en in 1992 droeg het departement een driemanschap op een vruchtbare discussie op gang te brengen. Het werkte allemaal averechts, want afwijzing van vaccinatie fungeerde voor radicale refo’s steeds meer als geloofs- en groepskenmerk.

Zo’n twee eeuwen na de invoering van de koepokinenting zag de bescherming van de bevolking tegen epidemieën er gunstig uit. De pokken zelf werden al in 1975 geacht de wereld uit te zijn, terwijl voor tal van andere infectieziekten vaccins beschikbaar waren. Dankzij het effect van groepsimmunitet, die – variërend per virus – ontstaat bij een vaccinatiegraad tussen 80 en 95 procent, lopen gevaccineerden nauwelijks gevaar en ongevaccineerden evenmin, mits de vaccinatiegraad in hun omgeving hoog genoeg is. Tot de risicogroepen in de levensbeschouwelijke sfeer behoren antroposofen met hun ‘vrije scholen’. In hun filosofie zijn kinderziekten goed voor de lichamelijke en geestelijke ontwikkeling. Maar de bezorgdheid vanuit de sociale geneeskunde richt zich vooral op de orthodox-protestanten ofwel bevindelijk gereformeerden, waar het vaccinatiepercentage, voor zover meetbaar via enquêtes, ver achterblijft.

Bij uitbraken van mazelen, bof of rodehond tussen 1999 en 2013 spraken spreidingskaarten van het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM) duidelijke taal over de schijnbaar laatste bolwerken van vaccinatieweigering in streken met veel bevindelijk gereformeerden. In deze periode dook het begrip ‘Biblebelt’ op in officiële rapportages. Voorlichting vanuit de overheid en medische professie richtte zich, in plaats van op kerkelijke opinieleiders, bij voorkeur op werkers in de (jeugd)gezondheidszorg en jonge ouders. Het RIVM publiceerde – mede in samenwerking met de Nederlandse Patiëntenvereniging – informatieve brochures waarin virologische kennis, academisch onderzoek naar vaccinatie-overwegingen en visies van predikanten gebundeld waren om mensen tot weloverwogen besluitvorming voor zichzelf en voor hun kinderen te stimuleren.

In de laatste decennia is wereldwijd een herleving gaande van de brede antivaccinatiebewegingen uit de negentiende eeuw. Los van levensbeschouwelijke motieven vroegen vaak hoogopgeleide burgers meer aandacht voor negatieve gevolgen van inenting en de voordelen van natuurlijke preventiemiddelen. Internet en sociale media gaven vleugels aan de verbreiding van (pseudo)wetenschappelijke bezwaren tegen inenting, vermengd met wantrouwen jegens de reguliere geneeskunde, de overheid en de farmaceutische industrie. In de Nederlandse Biblebelt versterkte het antivaxisme van de ‘kritische prikkers’ de al diepgewortelde angsten voor sciëntisme en secularisme. Was er onder oudere bevindelijk

gereformeerden sprake van een geleidelijk toenemende vaccinatieberedheid, onder jongere refo's werd die juist minder vanzelfsprekend.

Zo was dus de situatie toen in 2020 de wereld overvallen werd door een onbekend virus waartegen geen vaccin voorhanden was. Aan de ene kant waren medici en politici gewend geraakt aan een maatschappelijke werkelijkheid waarin hoogstens een paar afwijkende groeperingen (antroposofen en refo's) dwars zouden kunnen liggen bij een algemene inentingscampagne, zodra er betrouwbare vaccins tegen covid19 beschikbaar zouden zijn – wat in de loop van 2021 ook het geval was. Aan de andere kant wisten diezelfde medici en politici dat de typisch Nederlandse reformatorische bevolkingsgroep raakvlakken had gevonden met bredere, veelal als populistisch of radicaal-rechts aangeduide stromingen in de samenleving. Daarbij bleken traditioneel religieuze overtuigingen en leefstijlen inpasbaar in algemene tendenzen van onbestemde ontevredenheid over de macht en invloed van overheid, 'elite' en wetenschap, respectievelijk bewust verzet tegen mondiale ontwikkelingen die de lokale, nationale en sociale cohesie onder druk zetten.

Inzake vaccinatie verbonden vrome gewetensbezwaarden als vermeend restant van een krimpende zuil zich met een nieuwe groep antivaxers die wereldwijd de wind in de zeilen kreeg. Tijdens de coronacrisis werden bestuurders en gezondheidszorgwerkers, maar ook leiders binnen die zuil, positief of negatief verrast door de kracht en omvang van een kritische beweging. Marginale maatschappijscepsis kreeg proporties van wijdverbreid cultureel complotdenken. De verrassing daarover is een onderliggend motief van het hier in opdracht van het bevoegde gezag uitgevoerde onderzoek naar de complexiteit van deze gesignaleerde werkelijkheid.

2.3. Doelstellingen en onderzoeksvragen

Het doel van het voorgestelde onderzoek is tweeledig. In de eerste plaats wil het de motieven van de mensen op de Biblebelt die het coronavaccin weigerden analyseren en begrijpen. Vanuit de aanwijzingen die er zijn dat deze motieven samenhangen met een kritische houding richting overheidsbeleid, heeft dit onderzoek daarnaast tot doel om helder te krijgen welke autoriteiten worden vertrouwd en welk type communicatie wordt geloofd. De resultaten van het onderzoek zullen vertaald worden naar beleidsadviezen die gericht zijn op een verbeterd begrip van en communicatie richting deze groep door overheidsdiensten.

Om de hierboven geschetste onderzoeksdoelen te bereiken zal in dit onderzoek de volgende vraag centraal staan: *Welke motieven geven bevindelijk gereformeerde jongvolwassenen (in de leeftijd van 20 tot 40 jaar) die woonachtig zijn op de Biblebelt voor de beslissing om het coronavaccin te weigeren?*

Er zijn enkele mogelijke verklaringen voor een afwijzende houding van de jongvolwassenen uit de Biblebelt ten opzichte van coronavaccinaties. Deze verklaringen zullen als attenderende begrippen worden meegenomen in het onderzoek, zodat er ruimte blijft bestaan voor andere verklaringen. Ten eerste zou het religieuze gedachtegoed een rol kunnen spelen. Zoals geschetst in de vorige paragraaf is er van oudsher een stroming in de Biblebelt die vaccinatie afwijst omdat het in strijd zou zijn met Gods voorzienigheid over gezondheid en ziekte. Hoewel er

aanwijzingen zijn dat jongere generaties zich minder laten leiden door die visie, kan het religieuze gedachtegoed op deze of op een andere manier nog steeds een rol spelen in de motieven om het coronavaccin niet te nemen.

Daarnaast zouden de anti-moderne sentimenten en het anti-overheidsdenken die de Biblebelt door de tijd heen regelmatig kenmerkten, ook in deze discussie de kop op kunnen steken. Beelden over de overheid, mogelijk verbonden met complottheorieën over die overheid, zijn daarom een tweede aandachtspunt in dit onderzoek. Als deze affiniteit met complottheorieën er is, is de vraag worden welke complottheorieën worden omarmd, hoe men daarmee in contact komt, waarom men zich daarmee verwant voelt, welke beelden over overheden daarachter schuil gaan en in hoeverre het religieus gedachtegoed (zoals bijbelse apocalyptiek) daarin een rol speelt.

Ten derde kunnen veranderende autoriteits- en informatiebronnen een rol spelen in de motivatie om het coronavaccin te weigeren. In de tweede helft van de twintigste eeuw was de Biblebelt sterk verzuild en vormden religieuze leiders en media de belangrijkste autoriteits- en informatiebronnen. De bereikte emancipatiegraad kan ertoe geleid hebben dat het zuilgebonden verhaal dat vroeger samenbinding gaf, niet langer voldoet. Geholpen door de opkomst van het internet, dat heeft gezorgd voor een doorbreking van het media-isolement van de Biblebelt,¹⁴ zou de behoefte aan en toegang tot andere autoriteiten en informatie dan religieuze kunnen bijdragen aan het begrijpen van de motieven van de jongvolwassen vaccinatieweigeraars.

Tenslotte kan de inbedding in de lokale dorpscultuur ook een factor van betekenis zijn in de afwijzende houding van een deel van de Biblebelt ten opzichte van het coronabeleid en coronavaccinatie. De harde kern van de Biblebelt bevindt zich in de regio, die zich door de ervaren tegenstelling tussen stad en platteland vervreemd voelt van de (politieke) elite in de Randstad.¹⁵ Dergelijke gevoelens van vervreemding ten opzichte van de gevestigde orde kunnen een kritische en sceptische houding veroorzaken ten opzichte van gezagsinstanties als de overheid, de gevestigde medische stand en de wetenschap. De aanhang op het platteland voor Farmers Defence Force en de nieuwjaarsrellen in Biblebeltdorpen als het Brabantse Veen zijn voorbeelden van de uiting van die vervreemding die er ook voor de coronacrisis al was. Het is daarom belangrijk om ook de rol van deze lokale dorpscultuur in de kritische houding van de Biblebelt ten opzichte van de corona vaccinatie en het coronabeleid te onderzoeken.

Op basis van de hierboven genoemde mogelijke factoren die een rol spelen in de motieven van jongvolwassenen uit de Biblebelt om het coronavaccin niet te nemen, worden de volgende deelvragen onder de hoofdvraag geformuleerd:

- Welke beelden over overheden spelen een rol?
- Welke plaats heeft het religieuze gedachtegoed?
- Wat is de betekenis van de lokale dorpscultuur?
- Welke informatiebronnen werden (niet) gebruikt om de positie met betrekking tot het coronabeleid te bepalen?
- Welke informatiebronnen en autoriteiten worden (on)betrouwbaar geacht en waarom?

¹⁴ Pons, *Biblebelt Online*.

¹⁵ Beugelsdijk, *De verdeelde Nederlanden*; *NRC Handelsblad*, Ook in de EU is er een electorale split tussen stad en platteland (20 november 2020).

3. Onderzoekopzet en methode

3.1. Diepte-interviews

Om de motieven van bevindelijke gereformeerde jongvolwassenen in kaart te brengen voor het weigeren van het coronavaccin zijn twaalf individuele diepte-interviews gehouden. Deze interviews zijn gehouden met mensen van 20-40 jaar¹⁶ die wonen op de Biblebelt en actief lid zijn van een kerkelijke gemeente die behoort tot de zogenaamde bevindelijk gereformeerde stroming in het Nederlandse protestantisme.¹⁷ De selectie van de respondenten is in twee stappen gebeurd. In eerste instantie zijn potentiële respondenten benaderd via de contacten die het Dutch Biblebelt Network heeft in de doelgroep. Vervolgens is er een methode van doelgerichte ‘snowball sampling’ toegepast, waarbij aan de eerste respondenten is gevraagd om de onderzoeker in contact te brengen met mensen uit hun netwerk die om andere redenen dan de respondent het coronavaccin niet hadden genomen. Op deze manier ontstond een goed beeld van de verschillende motivaties die er in de doelgroep bestaan. Na twaalf interviews bleek het theoretisch saturatiepunt bereikt.¹⁸ Dat houdt in dat er geen nieuwe motivaties meer gegeven werden en dat voldoende kennis was verzameld over elk type motivatie. Het aantal mannen en vrouwen onder de respondenten is gelijk, en er is voldoende diversiteit wat betreft de woonplaats, het opleidingsniveau, en de sector waarin de respondent werkzaam is.¹⁹ Meer informatie over de respondenten is te vinden in de navolgende tabel.²⁰

Gefingeerde naam	Geslacht	Leeftijd	Opleiding	Sector	Gemeente
Erik	Man	23	HBO	Zorg	Hardinxveld
Renske	Vrouw	23	WO	Sociaal	Nederbetuwe
Irma	Vrouw	26	HBO	Zorg	Reimerswaal
Niels	Man	29	MBO	Economie	Reimerswaal
Ewalt	Man	30	HBO	Techniek	Nederbetuwe
Rianne	Vrouw	31	MBO	Huisvrouw	Alblasserdam
Josien	Vrouw	32	HBO	Onderwijs	Alblasserdam
Eline	Vrouw	34	MBO	Zorg	Nederbetuwe
Simon	Man	38	HBO	Techniek	Staphorst
Loes	Vrouw	39	MBO	Zorg	Staphorst
Lennart	Man	40	WO	Sociaal	Opheusden
Nico	Man	45	MBO	Techniek	Krimpen a/d IJssel

¹⁶ Eén respondent was ouder, namelijk 45 jaar.

¹⁷ Zie voor een discussie over de afbakening en kenmerken van bevindelijk gereformeerden o.a. Janse, *Bewaar het pand*; Van Lieburg, ‘Toe-eigening van de bevindelijke traditie’.

¹⁸ Een uitgebreide onderbouwing van het gebruik van (theoretisch) doelgerichte sampling, snowball sampling en het bepalen van het aantal respondenten op basis van het theoretische saturatiepunt is o.a. te vinden in: Silverman, *Doing qualitative research*.

¹⁹ De meeste respondenten wonen in een van de 30 dorpen die de laagste coronavaccinatiegraad hadden en waarvoor het Ministerie van VWS een wijkgerichte aanpak binnen het coronabeleid hanteerde.

²⁰ De namen van de respondenten zijn gefingeerd om hun privacy te beschermen.

Alle interviews vonden plaats bij de respondenten thuis en zoveel mogelijk in een situatie waarin geen andere personen aanwezig waren dan de interviewer en de respondent. Tijdens het interview werd gevraagd naar de perceptie van de coronapandemie en de overheidsmaatregelen in het algemeen, de motieven om niet te vaccineren – inclusief het besluitvormingsproces en de (religieuze) overwegingen die een rol hebben gespeeld –, de achterliggende (religieuze) waardepatronen, de perceptie van de (rol van) de overheid en de inspiratiebronnen die (niet) gebruikt zijn om tot de beslissing te komen. Er is een open interviewtechniek gebruikt,²¹ waarbij de respondenten uitdrukkelijk werden gestimuleerd om het eigen verhaal te vertellen. De interviewer stelde enkel open vragen over de genoemde thema's en verduidelijkingsvragen als dat tussendoor nodig was. Pas richting het einde van het interview werden meer gesloten vragen gesteld. Deze techniek zorgt ervoor dat duidelijk wordt welke aspecten respondenten zelf belangrijk vinden. De meer gesloten vragen aan het einde zijn bedoeld om te toetsen of de interviewer het verhaal van de respondenten goed begrepen heeft en of aspecten die nog niet eerder aan bod waren gekomen voor de respondenten daadwerkelijk geen rol hebben gespeeld.

Alle interviews zijn, na uitdrukkelijke toestemming van de respondenten, opgenomen en volledig getranscribeerd. Dit om de letterlijke tekst van de respondent te kunnen gebruiken als basis voor de analyse. Vervolgens zijn de data op een open, inductieve manier gecodeerd met behulp van het analyseprogramma Atlas.ti. Dat houdt in dat codes niet vooraf werden bedacht maar ontstonden vanuit de inhoud van de data. Het voordeel van deze methode is dat de onderzoeker open staat voor nieuwe typen argumentaties die niet vooraf werden verwacht. Nadat alle data gecodeerd waren, is middels structurele vergelijking gezocht naar de onderliggende patronen in de data. Zo werd bijvoorbeeld gekeken naar hoe verschillende motivaties voor het weigeren van het coronavaccin samenhangen met bepaalde manieren van besluitvorming, gebruik van inspiratiebronnen en onderliggende waardepatronen. De resultaten van deze analyse vormen het empirische fundament van dit rapport, waarbij de hoofdlijnen van de bevindingen steeds zijn onderbouwd met citaten van de respondenten.

3.2. Focusgroepen

In aanvulling op de individuele diepte-interviews zijn er twee focusgroepinterviews gehouden met sleutelfiguren uit twee dorpen op de Biblebelt, namelijk Barneveld en Alblasserdam. Uit de individuele interviews met vaccinatieweigeraars blijkt dat de lokale sociale omgeving met name voor de complotdenkers en wantrouwende twijfelaars een belangrijke inspiratiebron is bij het nemen van de beslissing om het coronavaccin niet te nemen. Het doel van deze focusgroepinterviews was om een beter inzicht te krijgen in de lokale cultuur en het lokale debat over de coronapandemie, de coronamaatregelen, coronavaccinatie en de landelijke en plaatselijke overheid in het algemeen. Voor elk focusgroepinterview zijn vier tot zes deelnemers geselecteerd die het dorp goed kennen en die een belangrijke stem hebben in het lokale politieke, religieuze, sociale en culturele leven. Het betrof dus een mix van lokale ondernemers, politici, vertegenwoordigers van kerken en vrijwilligers van sociale en culturele organisaties.

²¹ Zie voor een uitgebreide filosofische onderbouwing van de gebruikte interview- en analysemethode: Geertz, 'Thick Description'. Voor een praktische onderbouwing, zie Babbie, *The Practice of Social Research*, 305-308, 378-380.

De navolgende tabel biedt gegevens over de respondenten van de focusgroepinterviews:

ALBLASSERDAM			
Gefingeerde naam	Geslacht	Leeftijd	Rol in gemeenschap
Jenny	Vrouw	56 (+/-)	Ondernemer
Iwan	Man	56 (+/-)	Lokale politicus
Gonda	Vrouw	55 (+/-)	Lokale politicus
Otto	Man	36	Dienstverlener
BARNEVELD			
Gefingeerde naam	Geslacht	Leeftijd	Rol in gemeenschap
Arnold	Man	61 (+/-)	Ondernemer
Dies	Man	62	Dienstverlener
Ilse	Vrouw	35	Vrijwilliger welzijnswerk
Piet	Man	71	Vrijwilliger sportvereniging
Niek	Man	67	Vrijwilliger belangenvereniging dorp

Tijdens het focusgroepinterview gingen de deelnemers onder leiding van de interviewer met elkaar het gesprek aan over de genoemde onderwerpen. De interviewer hanteerde daarbij opnieuw een open interview methode en stelde vooral verdiepvragen. Het voordeel van de vorm van de focusgroep was dat hiermee het lokale debat enigszins kon worden nagebootst, maar ook dat individuele meningen over de dorpscultuur en het dorpsdebat steeds werden bevestigd dan wel genuanceerd door de andere dorpsbewoners die bij het gesprek aanwezig waren.²² De meeste deelnemers aan beide focusgroepinterviews waren ouder dan 50 jaar. De focusgroepen weerspiegelden daarmee niet de leeftijdsopbouw van beide dorpen. Dat is een nadeel, vooral ook omdat de doelgroep van dit onderzoek jongvolwassenen zijn en niet duidelijk is hoe sterk de discourses van jongeren en ouderen binnen deze dorpsculturen samenhangen. Tegelijkertijd is het doel van deze focusgroepinterviews om de dorpscultuur als algemene sociale omgeving van jongvolwassenen bevindelijk gereformeerden te leren kennen en bleken deze sleutelfiguren (mede door hun leeftijd) juist een grote kennis te hebben over de dorpscultuur en de (historische) ontwikkeling daarvan. Door hun sterke sociale inbedding in het dorp en hun betrokkenheid bij jongere generaties (als ouder/familie, als coach van sportverenigingen, als hulpverlener), konden zij bovendien tijdens de interviews de link naar jongere generaties prima maken.

Deze twee dorpen zijn geselecteerd omdat ze geografisch en cultureel gezien op de Biblebelt liggen en behoren bij de 30 gemeenten waarin de coronavaccinatiegraad het laagst lag. Ze verschillen echter ook van elkaar, niet alleen omdat ze in een andere regio liggen, maar ook omdat Barneveld een agrarisch dorp is,²³ terwijl Alblasserdam

²² Zie Seal et al., 'Small Group Dynamics'.

²³ Uit cijfers van het CBS (2020) blijkt dat er met name veel veehouderijen zijn in Barneveld. De gemeente heeft driemaal zoveel inwoners als Alblasserdam, maar heeft 512 keer zoveel koeien en 100 keer zoveel varkens als Alblasserdam. Bovendien behoort Barneveld met 3 miljoen kippen tot de drie gemeenten van Nederland met de meeste kippen.

veel maakindustrie kent en een arbeidersdorp is.²⁴ Een ander verschil is de ligging van beide dorpen ten opzichte van stad en platteland. Waar Barneveld een echte plattelandsgemeente is, ligt Alblasserdam veel meer tussen het landelijke gebied van de Alblasserwaard en de Randstad in. Alblasserdam is als het ware de poort van het platteland naar de stad en vice versa. Een vergelijking tussen deze twee verschillende dorpen op de Biblebelt zal meer inzicht geven in de dorpscultuur en het discours over het coronabeleid en de overheid in het algemeen in dergelijke dorpen.

Deze focusgroepinterviews zijn eveneens met toestemming van de deelnemers opgenomen en vervolgens volledig getranscribeerd. Aangezien de informatie uit deze focusgroepen diende als verdieping van het begrip van lokale dorpsculturen en -debatten over coronavaccinatie en overheden, zijn deze data thematisch gecodeerd. De manier waarop de verschillende thema's (o.a. kenmerken dorpscultuur, discours diverse overheden) aan bod kwamen is vervolgens vergeleken. De resultaten van die analyse worden in dit rapport eveneens besproken aan de hand van citaten uit de focusgroepinterviews.

3.3. Mediaonderzoek

In het mediaonderzoek is bestudeerd welke argumenten tegen vaccinatie in reformatorische media te vinden waren. De bedoeling van het mediaonderzoek was om inzicht te krijgen in de 'officiële' opvattingen van de verschillende media met gezag in de gereformeerde gezindte. Het *Reformatorisch Dagblad* is de krant die door veel reformatorische christenen wordt gelezen; deze krant heeft lezers uit alle reformatorische kerkverbanden. Die kerkverbanden hebben daarnaast hun eigen (landelijke) kerkbladen, die vanzelfsprekend vooral door de leden van het eigen kerkverband worden gelezen. Bestudering van die bladen geeft inzicht in de opvattingen over vaccinatie zoals die worden verwoord door gezagsdragers (veelal predikanten) uit de verschillende reformatorische kerken. Uiteraard betekent dat niet dat de respondenten die deelnamen aan de diepte-interviews het *Reformatorisch Dagblad* en het kerkblad van hun kerkverband ook daadwerkelijk lasen. Het mediaonderzoek geeft echter wel de mogelijkheid om hun opvattingen te vergelijken met de lijn van het kerkverband waarvan ze deel uitmaakten.

Er is gekeken naar het *Reformatorisch Dagblad* (ca. 50.000 abonnees).²⁵ Daarnaast zijn de kerkbladen van bevindelijk-gereformeerde kerkgenootschappen bestudeerd. Het gaat om *De Saambinder*, het weekblad van de Gereformeerde Gemeenten (ca. 108.000 leden; ruim 20.000 abonnees),²⁶ *De Wachter Sions*, het weekblad van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland (ca. 23.000 leden; oplage ca. 7.500 exemplaren);²⁷ het *Kerkblad der Oud Gereformeerde Gemeenten in Nederland* van het gelijknamige kerkverband (16.500 leden; aantal abonnees onbekend); *Zicht op de kerk* (in 2021 ontstaan uit *Kerkblad van de Hersteld Hervormde Kerk* voor abonnees en *Zicht op de kerk* voor alle leden van het kerkverband) van de Hersteld Hervormde

²⁴ Zie: "Structuurvisie Alblasserdam 2040: Bedrijvig Hollands dijkdorp," Gemeente Alblasserdam, geraadpleegd op 20 december 2023,

file:///C:/Users/u0099710/Downloads/Structuurvisie%20Alblasserdam%202040%20(1).pdf

²⁵ <https://www.erdeemediagroep.nl/merken/reformatorisch-dagblad> (geraadpleegd op 21 juli 2023).

²⁶ <https://desaambinder.nl/wie-zijn-wij/> (geraadpleegd op 21 juli 2023).

²⁷ *Reformatorisch Dagblad*, Kerkblad is leeftocht voor onderweg (17 december 2009).

Kerk (ca. 60.000 leden; aantal abonnees onbekend);²⁸ en *Bewaar het Pand*, het blad van de bevindelijk gereformeerde flank van de Christelijke Gereformeerde Kerken (ca. 3000 abonnees).²⁹

Zowel het *Reformatorisch Dagblad* als de verschillende kerkbladen zijn bestudeerd via Digibron (digibron.nl), een website waarop gereformeerde kranten en tijdschriften digitaal beschikbaar zijn. Er is via de zoekfunctie geselecteerd op teksten die (a) zijn verschenen tussen maart 2020 en april 2022 en (b) waarin het woord ‘corona’ (of varianten daarvan), het woord ‘virus’ (of varianten daarvan) en/of het woord ‘vaccin’ (en varianten daarvan, inclusief ‘vaccinatie’) voorkwamen. Deze teksten zijn vervolgens gelezen en beoordeeld op relevantie. Het *Kerkblad der Oud Gereformeerde Gemeenten in Nederland* was niet digitaal beschikbaar. Daarvan zijn de jaargangen 2020-2022 handmatig geanalyseerd.

Ook de nieuwsbrieven van het *Gereformeerd Venster*, een online nieuwsbrief van een groep opinieleiders die de gangbare bladen in de reformatorische gezindte te eenzijdig van visie acht, zijn onderzocht van nummer 1 (3 november 2020) tot en met nummer 40 (2 mei 2022).

Een belangrijke opmerking bij het mediaonderzoek is dat het niet mogelijk was om het precieze mediagebruik van respondenten verder te onderzoeken: in de diepte-interviews is gevraagd naar het mediagebruik van de respondenten, maar hun reacties bleven veelal beperkt tot de namen van de door hen geraadpleegde media. Welke artikelen en video’s ze precies hebben gelezen, kon daardoor niet worden vastgesteld. Ook bleek tijdens het onderzoek dat veel van de respondenten ook andere dan reformatorische media tot zich namen. Vanwege het grote aantal geraadpleegde media is ervoor gekozen om niet-reformatorische media niet verder te analyseren op argumenten tegen vaccinatie. Dat zou bovendien weinig inzicht geven in de specificiteit van reformatorische argumenten tegen vaccinatie. In dat licht is het wel relevant te noemen welke media bevindelijk-gereformeerde jongeren raadpleegden, omdat dat iets zegt over hun participatie in de samenleving. In de interviews is daar daarom ook naar gevraagd.

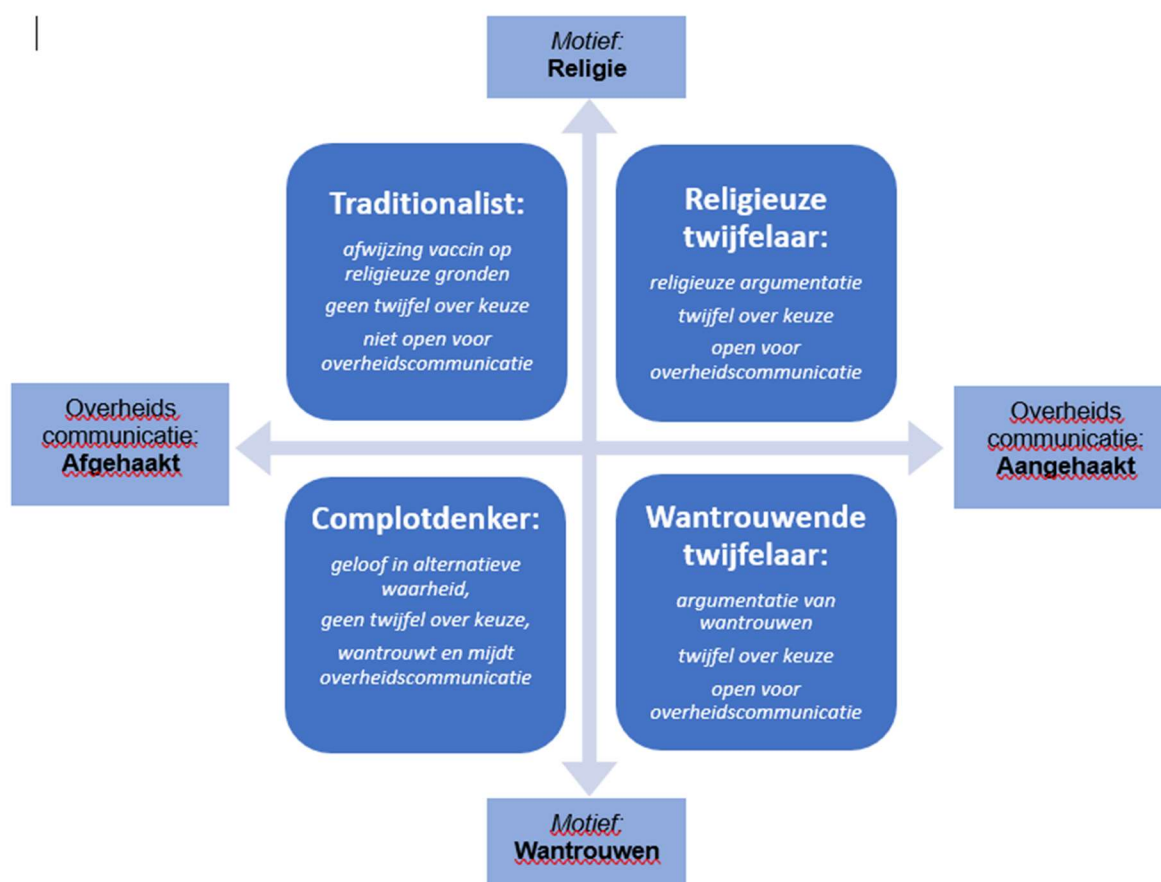
²⁸ *Nederlands Dagblad*, Ledenaantal Hersteld Hervormde Kerk groeide ook vorig jaar weer (1 juni 2022).

²⁹ *Reformatorisch Dagblad*, Bewaar het pand harder nodig dan ooit (1 april 2016).

4. Resultaten

4.1. Verschillende motivaties voor vaccinatieweigering

De centrale bevinding uit de individuele interviews met reformatorische jongeren die het coronavaccin niet hebben genomen is dat de motivatiepatronen langs twee lijnen van elkaar verschillen. Als eerste verschillen de culturele motieven. Sommige respondenten onderbouwen hun keuze met religieuze motieven, terwijl het voor anderen gaat om een gebrek aan vertrouwen in de overheid en aan de overheid gelieerde instanties. Zoals in dit hoofdstuk zal blijken, zit er een verschillende argumentatielijn onder beide motieven en sluiten ze elkaar in essentie uit. Daarnaast is er een verschil tussen de houding die wordt aangenomen ten opzichte van de samenleving. Onder zowel degenen met een religieus motief als die met een motief van wantrouwen zijn er respondenten die zich verbonden tonen aan en vatbaar zijn voor informatie vanuit de overheid en mainstream media. Anderen met een religieuze of wantrouwende motivatie zijn afgehaakt en staan enkel open voor informatie uit religieuze of alternatieve bronnen. Het resultaat is dat er vier typen weigeraars van de coronavaccinatie te vinden zijn onder refo-millennials (zie het navolgende schema): de traditionalist, de religieuze twijfelaar, de complotdenker en de wantrouwende twijfelaar.

Het gaat hier om typen van motivatiepatronen die individu-overstijgend zijn en gezien moeten worden als Weberiaanse ideaaltypen.³⁰ Ideaaltypen zijn interpretatieve constructen die in hun ideale vorm niet voorkomen in de werkelijkheid. Ze isoleren als het ware een of enkele karakteristieken van die motivatiepatronen (in dit geval de houding ten opzichte van overheidscommunicatie en twee waardepatronen) en beschrijven deze in zijn logisch zuivere vorm. Dit is een versimpeling van een veel complexere werkelijkheid met veel meer grijstinten. De bedoeling van deze op grond van de data geconstrueerde ideaaltypen is echter om verschillen tussen de motivatiepatronen beter te begrijpen. In de volgende paragrafen zullen de vier (ideaal)typen uit de figuur verder uitgewerkt worden.

4.1.1. Traditionalist

Voor de traditionalist is het motief om de coronavaccinatie niet te nemen duidelijk. Als ik Jozien vraag welke overwegingen een rol speelden in haar beslissing is haar antwoord even simpel als tekenend voor dit type:

Nou ja, wat ik eigenlijk dacht is: ‘Ik ben nergens voor gevaccineerd, dus waarom zou ik het nu wel doen?’ Dat is gewoon hoe je bent opgevoed. Ook met het idee van: Als je ziek wordt, dan is dat ook van God gegeven.

De beslissing om het coronavaccin niet te nemen vloeit haast vanzelfsprekend voort uit haar opvoeding en is gemotiveerd vanuit het religieuze idee dat preventieve middelen niet geoorloofd zijn omdat enkel een hogere macht gezondheid en ziekte bepaalt. Voor Rianne geldt hetzelfde. Ook zij geeft aan het begin van het interview direct aan dat haar keuze ‘echt uit geloof[soverwegingen]’ voortkomt. Haar man, die het gesprek van de zijlijn aanhoort, vult aan:

In ons gevoel ga je dan boven God staan (...), [want] je gaat een ziekte in je spuiten die je niet gehad hebt om te voorkomen dat je dat in de toekomst misschien gaat krijgen. Dus dan gaan we eigenlijk boven God staan en zeggen van: ‘Ja, nou kan ik dat niet meer krijgen.’

‘Het is precies zoals hij zegt: hij kan dat wel wat beter uitleggen dan ik ja’, reageert Rianne lachend. Net als Jozien is zij eveneens tegen kindervaccinaties. Kortweg komt het erop neer dat deze respondenten vaccinatie als preventief middel tegen ziekte in strijd achten met hun geloofsovertuiging waarin God bepaalt wie ziek wordt en wie gezond blijft en op welk tijdstip dat gebeurt. Een religieus motief wat bekend is vanuit eerder onderzoek naar het weigeren van de vaccinaties uit het rijksvaccinatieprogramma door mensen uit de Biblebelt.³¹

Dit religieuze motief is verankerd in de algemene bevindelijk gereformeerde geloofsovertuiging dat ‘Gods Woord ons regeert’, zo vat Lennart de kern van zijn geloof samen. Ook zijn keuze om geen coronavaccin te nemen, is gestoeld op religieuze gronden. Concreet betekent deze geloofsovertuiging van de godsregering ofwel voorzienigheid dat de respondenten van het traditionele type gehoorzaam willen zijn aan Gods wetten en regels. Jozien verwoordt dit als volgt:

³⁰ Weber, *Methodology of Social Sciences*; Zie ook: Laermans & Houtman, *Weber*, 42-44.

³¹ Ruijs, *Acceptance of Vaccination*; Veenman & Jansma, ‘The 1978 Dutch polio epidemic’.

Als het gaat om medische handelingen probeer ik niet meteen te kijken van wat ik wil, maar ga eerst onderzoeken om te kijken van: Wat wil God eigenlijk? Mogen we dit gebruiken? En dat je ook echt daadwerkelijk op zoek gaat naar wat je kunt ontdekken van wat Gods leiding is in jouw leven. In eerste instantie door het in gebed voor te leggen aan God en ook wat meer in de Bijbel te lezen. Want God – zo zie ik het althans en zo is het volgens mij ook – wil spreken door zijn Woord [= de Bijbel]; (...) [zodat] je op die manier duidelijkheid krijgt.

Voor deze respondenten is dus in het algemeen heel belangrijk dat ze de richtlijnen die zij in de Bijbel vinden volgen bij het maken van (medische) keuzes. De belangrijkste richtlijn voor het erkennen van de godsregering zelf vat Rianne samen als ‘vooral echt het vertrouwen op God’. Ze vervolgt: ‘dat we echt wel moeten zien dat je daar standvastig je hoop op mag vestigen’, om te concluderen dat ze ‘in en door dat geloof wel veel rust heeft gekregen’.

Er worden nog wel andere dan religieuze bezwaren tegen het coronavaccin genoemd. Zo vindt Rianne dat ze ‘persoonlijk ook vond dat het vaccin wel heel snel op de markt is gezet’ en gelooft Jozien ‘ook wel heel erg in natuurlijke immuniteit’. Rianne noemt deze overweging echter een ‘bijspoor (...) [want] het had sowieso geen overweging voor me geweest’. Als er net zolang onderzoek was gedaan naar de coronavaccinaties als naar de kindervaccinaties was haar besluit om niet te vaccineren niet veranderd. Ook Jozien had geen andere keuze gemaakt in het geval ze een slecht immuunsysteem had gehad. Uiteindelijk ‘komt het echt aan op jouw vertrouwen [op God] en niet op wanneer het mij wel of niet uitkomt dat ik een kruis krijg of een erge ziekte’, besluit ze. Andere overwegingen om het coronavaccin niet te nemen zijn voor het traditionele type dus duidelijk ondergeschikt aan het religieuze motief.

Het traditionele type staat niet open voor invloeden vanuit de maatschappij en de overheid om de beslissing om het coronavaccin te weigeren te heroverwegen. Dat heeft weinig te maken met (wantrouwen over) het functioneren van de overheid. Integendeel, de traditionalisten vertrouwen de informatie en adviezen van de overheid over het algemeen en handelden daar ook naar. Lennart ‘begreep de lijn [van de overheid in het coronabeleid] wel’ en hij en zijn gezin hebben de regels ‘naar de letter opgevolgd (...): eigenlijk hebben we gedaan wat de overheid dacht dat goed voor ons was’. ‘Een complotdenker was ik niet en word ik ook nooit hoop ik’, lacht hij. Hij vindt zelfs ‘dat de overheid heel krachtig heeft gecommuniceerd’. Rianne begreep de beslissingen van de overheid niet altijd, maar ook zij vindt ‘dat we niet hoeven te schoppen, maar dat we gewoon volgens de regels mogen en kunnen leven’.

Het traditionele type heeft twee andere kenmerken waarom het afgehaakt is en onbereikbaar voor informatie van de overheid over coronavaccinatie en het debat daarover in de samenleving. Deze kenmerken zijn het feit dat zijn beslissing op voorhand vaststaat en dat zijn inspiratiebronnen sterk zuilgebonden zijn. Terwijl veel Nederlanders twijfelen en/of verward zijn in een verhit debat over de voor- en nadelen van het nemen van de nieuwe coronavaccins, staat de keuze van deze respondenten vast. Rianne zegt eenvoudig dat ze ‘er nooit over nagedacht heeft’, en ook Jozien heeft ‘nooit de noodzaak gevoeld om de beslissing te heroverwegen’. Dit ondanks het feit dat de familie van Jozien regelmatig de discussie met haar hierover aangaat. In plaats van twijfel zorgt dat ervoor dat ‘ik mij juist meer een beetje boos ging zitten maken’, zo verwoordt ze zelf haar reactie daarop. De traditionele respondenten hebben daarom ook weinig behoefte aan extra informatie over de

coronavaccinatie. Rianne heeft zich zelfs helemaal afzijdig gehouden van het debat: 'Ik heb niet heel veel gegoogled ofzo, daar ben ik niet zo van', verklaart ze daarover.

Lennart en Jozien zijn meer geïnteresseerd in het debat, maar vooral om argumenten te hebben om hun standpunt te kunnen verdedigen tegenover mensen die er anders over denken. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat Jozien aan het begin van de discussie over vaccinatie de informatieavond van haar kerkelijke gemeente daarover niet bijwoonde vanuit de gedachte: 'Ik hoef die extra informatie niet, want mijn besluit staat vast'. Later heeft ze daar spijt van omdat het haar zou hebben geholpen om betere argumenten te hebben in de discussies met haar familie. Zowel zij als Lennart hebben daarbij wel behoefte aan informatie vanuit diverse bronnen, 'zowel seculier als meer vanuit het *Reformatorisch Dagblad*'. Lennart verwoordt de reden daarvoor als volgt:

Maar veel van mijn collega's waren toen ook hartstikke seculier. En om ook hun perspectief te begrijpen van de dingen die gebeuren, ja die haal ik niet uit het *Reformatorisch Dagblad*.

De interesse voor meer informatie over vaccinatie komt bij de traditionalist dus niet voort uit twijfel over de eigen positie, maar vooral uit de behoefte om argumenten te hebben voor het eigen standpunt en mensen met andere standpunten beter te begrijpen.

Inspiratie voor eigen standpunten vinden de traditionele respondenten vrijwel uitsluitend binnen de eigen bevindelijk gereformeerde groep. Rianne, die zelf haar kindervaccinaties wel heeft gehad, ontwikkelde haar visie op vaccinatie al jaren geleden tijdens de voorbereidingssessies voor haar geloofsbelijdenis. De dominee die deze gesprekken begeleidde was zelf niet gevaccineerd en de gesprekken met hem waren 'heel belangrijk'. 'Als iemand zo vol is [van vertrouwen op God] dan is dat alleen maar beschamend eigenlijk dat wij dat vertrouwen eigenlijk veel te weinig hebben', licht ze toe. Na gesprekken met haar familie heeft ze vervolgens besloten dat vaccinatie niet in overeenstemming is met haar geloof. Haar kinderen hebben de vaccinaties uit het Rijksvaccinatieprogramma dan ook niet gekregen.

Ook Jozien ontwikkelt haar visie over medisch-ethische zaken op basis van input vanuit de eigen zuil. Toen ze onlangs niet wist welk standpunt ze in moest nemen ten opzichte van een andere kwestie op dit terrein ging ze als volgt te werk:

Ik heb eerst gewoon eens voor mezelf gekeken: Hoe staan wij eigenlijk als refo's daar tegenover? (...) [Ik ben toen gaan zoeken] op internet, op forums (...) Toen ik bijvoorbeeld zoektermen als '[kwestie] reformatorisch' [intypte] vond ik al heel snel een artikel in de Terdege. En Terdege vind ik op zich een goed platform. En je hebt natuurlijk Refoweb. En ik heb het ook gewoon aan familieleden gevraagd. (...) Maar ook bijvoorbeeld binnen de kerk mensen benaderd. En binnen de kerkenraad.

Het opmerkelijke in deze aanpak van Jozien is dat ze zich enkel liet inspireren door bronnen uit de eigen zuil en geen standpunten van daarbuiten in overweging nam. Dat toont hoe onbereikbaar het traditioneel religieuze type is voor communicatie vanuit de mainstream samenleving en de Nederlandse overheid als het gaat om medisch-ethische zaken als vaccinatie. Zij zijn dus niet afgehaakt omdat ze een groot

wantrouwen koesteren tegenover de mainstream instituties (ze volgden immers andere elementen uit het coronabeleid), maar omdat ze sterk overtuigd zijn van het eigen alternatieve religieuze verhaal en zich op dat punt alleen laten inspireren door zuilgebonden, bevindelijk gereformeerde bronnen.

4.1.2 Religieuze twijfelaar

Een tweede type motivatie om niet te vaccineren wordt het meest duidelijk aangetroffen in de interviews met Ewalt en Niels. Ook dit type plaatst de beslissing over het wel of niet nemen van de coronavaccinatie ‘in het perspectief van: Doe alles in geloof’, zo verwoordt Niels het religieuze fundament ervan. Zijn beslissing wordt gestuurd door de overtuiging dat ‘God het zo bedoeld heeft dat dit virus de wereld over zou gaan’. De uitwerking van het geloof in die godsregering is ook bij de religieuze twijfelaar dat vertrouwen op God de beslissing uiteindelijk bepaalt, zoals duidelijk wordt in het volgende fragment uit het interview met Ewalt waarin hij vertelt over het moment dat hij corona kreeg en daar behoorlijk ziek van was:

Dan denk ik: Dit is de bedoeling, (...) het [lot] ligt niet in mijn handen. Dan weet ik wel dat er Iemand [God] is die daarvoor instaat. Wat het ook zij. Al was ik gestorven, dan was dat de bedoeling geweest. Dat is net als met die hele pandemie: Dat is niet zomaar ontstaan, daar zit een veel grotere Hand achter. Dat ik denk van: Ja, wat er ook gebeurt, dan moet je dat accepteren.

Kortom, de religieuze overtuiging van vertrouwen op Gods leiding omdat God alles wat gebeurt aanstuurt, is voor de religieuze twijfelaar het kader waarin de vaccinatiebeslissing wordt genomen.

Dit religieuze kader van vertrouwen op God resulteert bij de religieuze twijfelaar echter niet in een automatische en algehele afwijzing van vaccinatie. Integendeel, zowel Ewalt als zijn kinderen hebben de kindervaccinaties uit het Rijksvaccinatieprogramma wél gehad. Hij weet dat er in de Biblebelt mensen zijn die vaccinatie volledig afwijzen, en geeft aan weleens een stuk gelezen te hebben in een kerkelijk blad van een dominee ‘die helemaal anti-vaccineren was’. Hij herinnert zich de argumenten van de betreffende dominee niet meer precies, maar weet nog dat hij ‘een bepaalde nuchterheid miste’ in het betoog. Later definieert hij het begrip ‘nuchterheid’ als ‘dat we de Bijbel ook wel moeten plaatsen in de tijd waarin we nu leven en hoe dingen nu gaan’ en ‘dat we ook de middelen tot ons moeten nemen’. Niels heeft de religieuze argumenten tegen vaccinatie in het algemeen beter op zijn netvlies tijdens het interview. Volgens hem ‘zijn er ook mensen die zeggen dat je het niet preventief mag doen’, iets wat voor hem ‘wat minder heeft meegewogen’. Hij is niet overtuigd door dit argument, want, zo redeneert hij: ‘Weet je hoe ontzettend veel preventieve bescherming er is, waar wij aan meedoen, en waar we middellijk gebruik van maken?’ Volgens de religieuze twijfelaar is het gebruik van middelen die preventief beschermen tegen ziekte dus niet vanzelfsprekend in strijd met hun vertrouwen op God.

Cruciaal voor het begrijpen van het verschil tussen de traditionalist en de religieuze twijfelaar in hun vertaling van de religieuze overtuiging van vertrouwen op God is de autoriteitsbron. Waar autoriteitsfiguren uit de eigen zuil belangrijk waren voor de traditionalist, draait het bij religieuze twijfelaars vooral om de vraag ‘Is het [vaccin] al dan niet een middel wat *ik* zie als wel of niet van God gegeven, om wel of niet te

mogen gebruiken?’ Het spreken over ‘ik zie’ onthult de ruimte voor zelfbepaling die religieuze twijfelaars ervaren met betrekking tot de keuze om wel of niet te vaccineren. Deze zelfbepaling, die binnen de Biblebelt ook wel ‘gewetensvrijheid’ wordt genoemd,³² zorgt ervoor dat de beslissing van de religieuze twijfelaars niet zuilbepaald (zoals bij de traditionalist) maar zelfbepaald is. Het verschil tussen de traditionalist en de religieuze twijfelaar is dus dat het eerste type op een zuilgebonden manier beslist over het coronavaccin, terwijl het tweede type ontzuild is. Dat heeft grote gevolgen voor inspiratiebronnen die de religieuze twijfelaar gebruikt om zijn beslissing te nemen, de zekerheid over het besluit én het doorslaggevend motief om het coronavaccin toch niet te nemen.

Hoe sterk de inspiratiebronnen van religieuze twijfelaars verschillen van het traditionele type laat zich het beste uitleggen aan de hand van het volgende fragment uit het interview met Ewalt waarin hij spreekt over de rol van een zuilgebonden weekblad als inspiratiebron voor zijn keuze om wel of niet te vaccineren:

We hebben *De Saambinder* [kerkelijk weekblad] en ik heb wel eens meer dingen tot me gekregen, maar ben niet op zoek gegaan naar: Wat vindt iedereen [in de Biblebelt] hiervan. Daar heb ik wel een lichte aversie tegen. Ik heb dan liever een mening die wetenschappelijk onderlegd is, al begrijp ik daar dan niet alles van, als ze met moeilijke termen gaan gooien. Vanuit de kunde die er is van het menselijk lichaam, dat er op die manier tegenaan wordt gekeken. Dat vind ik dan belangrijker dan een mening van iemand die vindt dat die zijn mening moet profileren. Ik ben dan meer van de cijfertjes waar ik aan de hand daarvan mijn eigen mening vormgeef met mijn ethische achtergrond. (...) En die wordt regelmatig bijgesteld. Bij NOS denk ik dan wel dat daar best wel de mening van de overheid in zit. Want dat is het nieuwsplatform van de overheid. Daarom denk ik: dan leg ik het AD ernaast. Die is iets minder van de overheid denk ik.

In dit fragment vallen een aantal dingen op. In de eerste plaats blijkt dat Ewalt veel verschillende informatiebronnen heeft, die komen van binnen én buiten de reformatische zuil. Hij zoekt die diversiteit bewust op en ‘vindt meningen van anderen interessant’, zeker als het gaat om ‘kritische mensen’ die tegenovergestelde meningen ventileren, zo vertelt hij elders. Dat is op zich niet opzienbarend in de huidige gemediatiseerde samenleving en ook niet zo verschillend van het mediagebruik van het traditionele type respondent. In de tweede plaats blijkt uit dit fragment echter dat Ewalt de voorkeur geeft aan mainstream (en dan met name wetenschappelijk gefundeerde) informatiebronnen boven bronnen uit de eigen zuil. Die mainstream media helpen dit type om de eigen mening te vormen. In tegenstelling tot de traditionalist draagt de informatie van overheid en mainstream media dus bij aan de beslissing van de religieuze twijfelaar rondom het nemen van het corona vaccin. Dit type beperkt zijn inspiratiebronnen niet tot zuilgebonden media, maar is aangehaakt bij het bredere discours over coronavaccinatie in de mainstream samenleving.

De nadruk op zelfbepaling in het vormen van een mening kan bij de religieuze twijfelaar zelfs leiden tot aversie tegen invloed van zuilgebonden media. Ewalt hint

³² Het argument van gewetensvrijheid wordt bijvoorbeeld vaak gebruikt in het *Reformatisch Dagblad*, zoals blijkt uit de media-analyse in het vervolg van dit rapport.

daar al op in het fragment in de vorige alinea als hij spreekt over ‘een lichte aversie’. Het probleem is volgens hem dat ‘refo’s soms wel pittig zijn en een hele stelling innemen’. Ze moeten ‘niet zeggen: ‘Wij hebben de waarheid in pacht’, want dat is niet het geval’, zo vervolgt hij. Hij kwalificeert reformatorische media daarom als ‘te gekleurd’ en vindt het ‘dan heel gevaarlijk om daardoor beïnvloed te worden’. Hij heeft ‘liever minder gekleurd nieuws op dat gebied (...) van de NOS ofzo’ waarover hij vervolgens zelf een mening vormt. Hoewel Niels positiever is over een aantal zuilgebonden media (hij noemt het *Reformatorisch Dagblad* een ‘kwalitatief medium’) geeft ook hij aan alle informatie kritisch te benaderen:

Ik kan niet ontkennen dat ik erdoor beïnvloed word, maar dat is wel mijn keus zeg maar. Ik probeer dat wel voor mezelf ergens te onderbouwen, dat ik denk van: Hier kan ik wel achter staan, achter dit argument wat hier genoemd wordt. En dat argument, daar kan ik niet achter staan, daar ga ik dan ook niet in mee.

Deze houding geldt voor hem ‘zelfs voor het *Reformatorisch Dagblad*’, vult hij lachend aan. Het beeld dat uit het mediagebruik en -gedrag van de religieuze twijfelaar naar voren komt, is dat dit type zelf het eigen standpunt wil bepalen en zich daarbij kritisch verhoudt tot zowel mainstream als zuilgebonden media. Dit geldt zeker als die media in de ogen van de religieuze twijfelaar de diversiteit aan standpunten en de zelfbepaling van individuen niet accepteren.

Het ontzuilde mediagedrag en de vrijheid om zelf te beslissen over het wel of niet nemen van het corona vaccin maken de keuze allesbehalve vanzelfsprekend. ‘Ik heb lang getwijfeld “Ga ik wel vaccineren of ga ik het niet doen”’, vertelt Ewalt, en ook Niels geeft aan dat zijn keuze niet op voorhand vaststond. Ewalt twijfelde aan het begin een beetje aan de veiligheid van het vaccin: ‘De korte ontwikkelingsstijd is iets waar ik zelf aan het begin mijn twijfels over had’, vertelt hij. Ook vroeg hij zich af: ‘Is het echt zo gevaarlijk? Leveren we [de ongevacceerden] een te grote druk op de zorg?’. Toch voert wantrouwen niet de boventoon in het motief van de religieuze twijfelaar. Niels geeft expliciet aan ‘wel respect te hebben voor de overheid’. Hij nam ook alle cijfers voor waar aan: ‘Dat was voor mij gewoon een informatiebron, en ik nam echt wel die feiten over’, onderstreept hij. Ewalt heeft wat meer bezwaren, maar geeft aan dat hij het ‘met heel veel dingen die de overheid heeft gedaan eens’ is, en er sowieso van overtuigd is dat ‘de intentie echt wel goed was’. Beide respondenten vonden in een later stadium ‘het beschermen van de groep’ (Niels) en ‘de druk op de zorg’ (Ewalt) zeer overtuigende redenen om wel te kiezen voor vaccinatie. Ewalt licht dat als volgt nader toe:

Als je ziet wat er gaande is [in de ziekenhuizen] (...) dan denk je: Ik moet daar [twijfel] wel overheen stappen. Dat is dan niet uit eigenbelang, maar meer om het belang van je naasten te dienen (...) Zorg voor de naasten is ook een taak voor ons als christenen. En als je dan mensen zo ziet lijden om voor andere mensen te zorgen dan is dat ‘iets voor de naaste doen’ echt een dingetje.

Deze overweging vóór vaccinatie laat zien hoe het religieuze waardenpatroon ook op een andere manier een rol speelt in de overwegingen van de religieuze twijfelaars. De ervaren religieuze opdracht om te zorgen voor andere mensen heeft Ewalt zelfs een week voordat hij zelf corona kreeg doen besluiten om alsnog een afspraak in te plannen voor vaccinatie. Die is uiteindelijk niet doorgegaan, omdat hij ziek werd.

In alle overwegingen die langskomen vóór en tegen het nemen van de coronavaccinatie blijft de ultieme leidraad voor de religieuze twijfelaar dat het kan samengaan met de religieuze notie van vertrouwen op God. Alles hangt af van de manier waarop het vaccin wordt geframed. Ewalt benoemt dit kernachtig met de opmerking: ‘Het blijft wel, maar dat is met alle vaccinaties, een spanningsveld tussen ‘de middelen die er zijn [gebruiken]’ en ‘het heft in eigen handen nemen’’. Het frame van ‘gebruiken van de middelen’ zal voor deze respondenten leiden tot de beslissing om wel te vaccineren, terwijl het frame van ‘het heft in eigen handen nemen’ tegen de voor hen belangrijke geloofsovertuiging van vertrouwen op God ingaat. Niels schetst in het interview iets van die interne ‘worsteling’ over de eigen motieven van zijn keuze op dat vlak:

Niels:

Eenzijds moet ik dan voor mezelf wel helder hebben dat mijn motief [om niet te vaccineren] niet teveel over bijwerkingen gaat; of andersom, dat mijn motief is van: Ik doe het om andere mensen te beschermen.

Interviewer:

Dus dat je het niet om verkeerde redenen doet?

Niels:

Ja, precies. Dus het is voor mij wel een geloofs- en gebedskwestie geweest. Om hoe ik hiermee omging. Ik vond het heel moeilijk om daarin de juiste keuze te maken. En als ik er opnieuw over nadenk [nadenkend]... Kijk, op een gegeven moment heb ik gewoon het besluit genomen. Ik heb gezegd: Ik kan er wel over blijven denken, ik kan altijd argumenten vinden de ene kant, en argumenten vinden de andere kant op, maar ik heb gewoon een kant gekozen. Zo ligt het denk ik wel een beetje. Ik heb gewoon echt gekozen van ik ga het niet doen. (...) Maar dan moet het ook niet zo zijn dat ik het niet doe omdat ik wetenschappelijk twijfels heb ofzo.

Dit fragment geeft een helder beeld van de twijfel en de zelfreflectie van deze respondenten en het belang dat ze hechten aan een motivatie die is ingegeven door vertrouwen op God. Opvallend is dat niet alleen het oplossen van de problemen in de zorg, maar ook het wantrouwen van het vaccin vanuit die optiek als verkeerde motivatie wordt gezien. Dat maakt duidelijk dat hun keuze niet is ingegeven door wantrouwen.

Het doorslaggevende motief om het corona vaccin niet te nemen ligt voor de religieuze twijfelaar in het feit dat dit type het uiteindelijk niet duidt als van God gegeven. Dat heeft alles te maken met de wijze waarop de overheid het gebruik van het coronavaccin heeft gecommuniceerd. Niels legt dat uit in het volgende fragment uit het interview:

Maar eigenlijk is mijn diepste motief om niet te vaccineren veel meer beïnvloed door de campagne van de overheid. (...) Zij verbonden het vaccin aan het ‘samen krijgen we corona onder controle’. Kijk, en dan haak ik af. Want die boodschap: daar ben ik het niet mee eens. Het ‘samen krijgen we corona onder controle’ stond haaks op mijn opvatting over dat wij op God moeten vertrouwen, en dat we als we geconfronteerd worden met de

werkelijkheid van het leven en het lijden, de straf van God, dat we dan eerst met onze zonden naar God toe moeten, maar ook mogen. En als dat geen aspect is, dan is het ‘samen krijgen we corona onder controle’ weer gewoon een hele liberale opvatting. Daar haak ik af, op zo’n boodschap. En als dan vervolgens een van de middelen binnen die boodschap (...) een vaccin [is], dan is de gevolgtrekking uit zo’n boodschap (...): die neem ik dan ook niet meer zo makkelijk over.

In dit citaat blijkt hoe problematisch de religieuze twijfelaars het imago van maakbaarheid vinden wat, mede door overheidscommunicatie, aan het corona vaccin kleefde. Het idee dat mensen in staat zouden zijn om iets als ziekte op te lossen gaat in tegen de overtuiging van de godsregering: die vraagt een framing in termen van vertrouwen op God.

Ook voor Ewalt geldt dat de framing van het vaccin in de overheidscommunicatie het grootste probleem was. Hij wilde absoluut niet dat hij het coronavaccin zou nemen om ‘maar weer los te kunnen gaan’ of zodat hij ‘gewoon kon ‘dansen met Janssen’’. Die framing van de overheid ‘werkte averechts’ bij hem. ‘Dan komen we weer terug bij dat menselijke aspect, [dat idee van] we kunnen de boel weer in menselijke hand gaan hebben, [terwijl] ik geloof dat hier een bedoeling achter zat’, zo licht hij toe. Kortom, de religieuze twijfelaars zijn religieus gemotiveerd en willen vertrouwen op God uitstralen in hun beslissing, maar leggen het probleem niet zozeer bij het vaccin zelf maar eerder bij de framing in de overheidscommunicatie. ‘Als [de overheid] had erkend dat de Heere God is en dat Hij alle dingen in de hand heeft, dan zou ik ook makkelijker die aanbeveling van diezelfde overheid, wél durven oppakken’, vertelt Niels. Deze directe invloed van het frame van de overheid is nauw verbonden met de ontzuiling die zichtbaar is bij dit type respondenten op het gebied van medisch-ethische kwesties. Hierdoor bepalen ze, in tegenstelling tot het traditionele religieuze type, hun standpunt over vaccinatie zelf vanuit het algemene religieuze kader van vertrouwen op God. Bovendien zorgt die ontzuiling ervoor dat ze (overheids)communicatie via de mainstream media serieus nemen, waardoor die rechtstreeks invloed kan uitoefenen op hun beslissing.

4.1.3. Complotdenker

Het derde type weigeraars onder de bevindelijk gereformeerden doet dat omdat ‘het hele verhaal voor mij niet klopte’, zo vat Eline kort samen. Wat er niet klopte definieert ze tijdens het interview op verschillende manieren, onder andere als volgt:

Kijk, dat vaccin was er heel rap, terwijl een vaccin.. dat duurt [normaal] heel lang hoor, dat duurt jaren. Toen ben ik gaan kijken naar uitleg (...) Wat er in die vaccinatie zat. Die spike-eiwitten (...) dat [spul] wil je niet in je lijf hebben. Het is in een te kort stadium [ontwikkeld]. En er kunnen gewoon bepaalde dingen gebeuren die niet goed voor je zijn. Dus nee. En dan die dwang erbij!

Zoals blijkt uit dit citaat is de kern van de afwijzing van het corona vaccin voor dit derde type: wantrouwen. Men is niet zeker van de veiligheid van het vaccin. Daarbij komt de dwang die deze respondenten hebben ervaren vanuit de overheid en de samenleving om zich wel te laten vaccineren. Nico noemt ‘die dwang’ zelfs de belangrijkste reden om het coronavaccin niet te nemen. ‘Als het dwang wordt dan denk ik van: Je wilt ons nu gewoon een bepaalde kant heen buigen, [dus] dan doe ik

het juist niet', zo licht hij toe. Eline is mede 'wars' van die dwang, omdat vaccinatie volgens haar door instanties wordt 'aangegrepen om meer controle te krijgen'. Ze heeft zelfs gehoord dat de coronavaccinatie gebruikt wordt 'om een heel deel van de wereld kleiner te maken'. In het voor haar geldende feit dat 'er natuurlijk heel veel sterfgevallen zijn' na de coronavaccinaties ziet zij enige onderbouwing voor dat gerucht. Zij houdt serieus rekening met het feit dat de vaccinaties gevaarlijk zijn. Zo ver gaan niet alle respondenten van het type dat hier bestempeld wordt als complotdenker.³³ Toch houdt de allergie voor de ervaren dwang om wel te vaccineren verband met hun wantrouwen. Ze wijzen er bijvoorbeeld allemaal op dat 'er mensen zijn die er belang bij hebben dat er gewoon zoveel mogelijk mensen gevaccineerd worden' (Nico). De overheid heeft op zijn minst 'een kokervisie (...) omdat er veel geld mee gemoeid is geweest', aldus Irma.

Het wantrouwen over de veiligheid van het vaccin houdt nauw verband met wantrouwen van de overheid. Eline vertelt bijvoorbeeld dat alle informatie die al vanaf het begin van de coronacrisis werd verstrekt door de overheidsinstanties 'niet goed voelde omdat het voor mij met een leugen begon'. Ze verwijst daarmee naar het idee dat corona heel besmettelijk en dodelijk zou zijn. Dat is volgens haar 'opgeblazen', onder andere omdat ze 'gewoon aan den lijve heeft ondervonden' dat 'het niet klopt'. 'Aan een normale griep sterven ook mensen', legt ze uit. Om deze reden beschouwt ze corona als een griepvariant in plaats van een gevaarlijk virus dat deze ingrijpende maatregelen rechtvaardigt. Ze heeft alle ophef over en maatregelen rondom het coronavirus daarom vanaf het begin betiteld als 'een soort machtsspel'.

Deze duiding van de overheid is geworteld in een algemeen wantrouwen in overheidsinstanties die al dateert van voor de coronacrisis. Als de interviewer aan Eline vraagt waarom ze (de informatie van) overheidsinstanties niet gelooft is haar antwoord even simpel als karakteriserend voor de complotdenker: 'Ik had al geen vertrouwen in de politiek, dus ja, dan zit je er anders in'. Haar wantrouwen houdt mede verband met de ervaringen die zij en haar man hebben met de houding van de overheid richting boeren. Op het moment dat het interview plaatsvindt wappert de omgekeerde vlag aan haar huis. 'Ja, wij zijn rasechte boeren; we doen van alles, [maar] ze willen ons weg hebben', licht ze toe. Ook Nico heeft weinig vertrouwen in de politiek. Premier Rutte heeft volgens hem regelmatig 'gewoon gelogen: met dat "functie elders" verhaal (...) [en] de toeslagenaffaire'. Hij is ervan overtuigd dat 'ze gewoon wisten dat er mensen in de problemen waren: ze hebben het gewoon onder de pet willen houden'. Het ergste vindt hij 'dat hij [Rutte] ermee wegkomt'. Naar zijn mening is een deel van het probleem dat de democratie niet goed meer werkt. 'Wij leven nu in een land waar gewoon één miljoen mensen op de PVV stemmen en die worden van tevoren al uitgesloten [van regeringsdeelname]', merkt hij daarover pessimistisch op. Kortom, de afwijzing van het vaccin is bij complotdenkers geworteld in een diep gekoesterd algemeen wantrouwen richting (overheids)instanties dat al bestond voor de coronacrisis en is gevoed door negatief

³³ Niet alle respondenten van dit type hebben behoefte aan een verklaring voor het handelen van instituties in de vorm van een complottheorie, en voldoen in die zin aan de ideaaltypische betekenis van de term 'complotdenker'. Toch worden ze zo aangeduid, omdat hun argumentatie gestoeld is op een stelselmatig niet geloven en zich afkeren van (overheids)instituties door een diepgaand wantrouwen. De link tussen complotdenken en wantrouwen van (overheids)instituties wordt veel genoemd in studies naar (Nederlands) complotdenken, zie bijvoorbeeld Aupers, "Trust no one"; Harambam, "The Truth Is Out There". 70-74, 90-97, 238-241.

geduide ervaringen en verhalen die gaan over andere overheidsdomeinen dan de gezondheidszorg.

Door het algemene wantrouwen richting (overheids)instanties definiëren complotdenkers al vanaf het begin van de coronacrisis het virus anders dan wordt gedaan door de overheid en in de mainstream media. Dat zorgt echter voor veel frustratie over de beperkende maatregelen die de overheid tijdens de crisis neemt. Eline, die het virus beschouwt als een gewone griepvariant, beschrijft die frustratie als volgt:

Ik snapte het gewoon niet! Ik dacht: Waaróm deze consternatie voor iets wat niet is wat je zegt dat het is? Het slaat nergens op. (...) En toen later, dan lees je dus wat dingen. (...) Dat ze dat [corona] aangegrepen hebben om hun WEF[World Economic Forum]-agenda erdoor te duwen. En alles mooier voor te spiegelen dan het is. Dat ze van heel Europa een controle-thing willen maken. (...) Daar staat gewoon beschreven wat ze allemaal gaan doen. Wat ze willen bereiken en hoe ze dat willen doen (...) Ja, ik geloof erin dat dat soort dingen bestuurd worden en dat dat doorgaat. Zoals het in Openbaringen ook staat. Zeker weten. En dat alles gebeurt met een reden. (...) Er [in Openbaringen] staat ook iets anders beschreven van 'Wees wel waakzaam en ga niet overal achteraan'. (...) Toen.. ja ik weet het niet: Het waren allemaal een soort van puzzelstukjes [die in elkaar vielen].

Uit dit fragment blijken een drietal zaken. Als eerste zorgt de verregaande beïnvloeding die het overheidsbeleid heeft op de levens van mensen tijdens de coronacrisis bij de complotdenker blijkbaar voor een versterkte behoefte aan een interpretatiekader. Immers, wat voor reden heeft de overheid om sociale contacten te beperken of te monitoren als dat niet nodig of nuttig is voor de bestrijding van het coronavirus? Eline vindt die uiteindelijk in de theorie over het World Economic Forum (WEF) waarin wordt beweerd dat dit forum via de coronamaatregelen probeert haar invloed op de wereld uit te breiden. Deze theorie hielp haar om alle gebeurtenissen ('puzzelstukjes') op een coherente manier te duiden.

Als tweede valt het op in dit citaat dat Eline, die toch nauw betrokken is bij een bevindelijk gereformeerde kerkgemeenschap, niet in eerste instantie naar een religieus interpretatiekader verwijst. Het is inderdaad opmerkelijk dat religie geen directe rol speelt in de motivatie van het type complotdenker om het coronavaccin te weigeren. Irma brengt haar religieuze overtuiging zelf niet eens ter sprake tijdens het interview. Ze heeft als kind de vaccinaties uit het Rijksvaccinatieprogramma weliswaar niet ontvangen, maar geeft aan geen idee te hebben waarom haar ouders dat niet hebben gedaan. 'Vroeger was het nog veel natuurlijker om het niet te doen binnen de Biblebelt omdat het gewoon niet mocht zeg maar', denkt ze. Maar, zo voegt ze eraan toe: 'Dat is niet eens zozeer mijn motief geweest'. Als de interviewer haar aan het einde van het interview expliciet vraagt of de beslissing om het coronavaccin niet te nemen iets met haar geloof te maken heeft antwoordt ze na een korte aarzeling: 'Ik heb niet gedacht dat God die vaccinatie niet heeft goed gevonden ofzo.' Blijkbaar staat de beslissing om het coronavaccin niet te nemen totaal los van haar religieuze overtuigingen, dit in tegenstelling tot het traditionele en religieus twijfelende type vaccinatieweigeraars onder de refomillennials.

Zoals Eline ook doet in het eerder geciteerde fragment, koppelen de complotdenkers hun religieuze overtuigingen soms wel op een indirecte manier aan het besluit om het coronavaccin niet te nemen. Voor Eline is dat het profetische Bijbelboek Openbaringen waarin het gaat over kwade machten die de wereld willen beheersen. Zij ziet dat als een bevestiging van de complottheorie over het WEF. Wat voor Nico meespeelt bij zijn wantrouwen van de overheid is wat hij zelf verwoordt als dat de overheid zo ver weg bij Gods Woord [Bijbel] en de kerk vandaan is: Daar moeten we het echt niet van verwachten dan zeg maar. Want als je op zondag vergadert en je vraagt God niet om hulp: Ja weet je, dan kun je ook Zijn zegen niet verwachten.

Klaarblijkelijk draagt het feit dat overheidsinstanties Nico's religieuze overtuigingen niet delen bij aan zijn algemene wantrouwen richting die instanties. Ook vindt hij dat de overheid moet 'accepteren dat mensen ook gewoon dood gaan, dat het leven eindig is'. Want, zo voegt hij eraan toe, 'uiteindelijk geloven wij dat God daarover gaat en niet meneer Rutte'. Het interessante is dat Nico hier met kritiek komt op de maakbare samenleving die erg lijkt op het doorslaggevende motief voor de religieuze twijfelaar om het vaccin te weigeren. Waar de religieuze twijfelaars dat argument echter volledig in dienst stellen van hun eigen afhankelijkheid van God en tegenover wantrouwen van het vaccin zet (dat mocht voor hen immers de reden niet zijn), gebruikt Nico het argument juist in dienst van zijn hoofdmotief van wantrouwen. Het religieuze gedachtegoed draagt bij de complotdenker dus hooguit bij aan het wantrouwen van de overheid, maar levert geen direct motief om het vaccin te weigeren.

Het derde wat blijkt uit het fragment uit het interview met Eline is dat de complotdenker zich laat inspireren door andere dan zuilgebonden media. Immers, Eline wendt zich niet tot haar religieuze kader om een antwoord te vinden op de voor haar prangende vragen over de ongewone inmenging van de overheid, maar toont zich ontvankelijk voor informatie uit zogenaamde alternatieve media. De complotdenkers vertonen inderdaad ontzuild mediagedrag met betrekking tot hun beslissing rondom coronavaccinatie. Ze benadrukken, om met de woorden van Nico te spreken 'dat je altijd zelf moet nadenken'. En, zo voegt hij eraan toe, 'dat geldt niet alleen voor de overheid, [maar] ook voor wat de dominee op de preekstoel zegt'. Ook Irma vindt het heel belangrijk 'dat je niet klakkeloos alles volgt of aanneemt maar dat je zelf ook wel nadent van wat vind ik daar zelf van'. Deze zelfbepaling is een typisch kenmerk van ontzuild (media)gedrag zoals dat ook te zien is bij de religieuze twijfelaars.

Het verschil met de religieuze twijfelaars zit echter in het feit dat de zelfbepaling bij complotdenkers niet gepaard gaat met openheid voor input vanuit mainstream bronnen. Want, waar de religieuze twijfelaar zich laat inspireren door mainstream media en door de overheid gecommuniceerde informatie, haakt de complotdenker letterlijk af. Eline noemt het volgen van zowel een mainstream als een zuil discours 'in het paadje lopen', en zegt over zichzelf: 'Ik heb mijn hele leven al niet op een paadje kunnen lopen (...) ik ben niet als een doorsnee iemand'. Hoe dat voor haar werkt legt ze uit aan de hand van de volgende anekdote waarin ze een gesprek met een collega over vaccinatie weergeeft:

Collega:

Huh, laat jij je kinderen niet vaccineren? ik dacht nou echt dat je dat deed.

Eline:
Waarom?

Collega:
Ja, jij bent niet zo volgzaam.

Eline:
Nee, maar je kunt misschien ook nog wel [zelf] nadenken. Ik doe het niet eens principieel [om religieuze redenen] niet, maar er zijn ook andere redenen.

Eline wil duidelijk het discours in de reformatorische zuil niet automatisch volgen. Dat haar collega dat niet begrijpt laat volgens haar echter zien dat er 'tig ingesleten paadjes zijn', zowel in als buiten de reformatorische zuil. 'Het schijnt lekker te lopen zo achter elkaar (...) maar ik kan er niks mee', lacht ze.

De complotdenkers laten zich dan ook nauwelijks inspireren door bronnen vanuit de eigen zuil, de overheid en de mainstream media. Irma volgde al deze media sowieso weinig in de coronatijd. Nico heeft in het begin nog wel de persconferenties van de overheid gevolgd, maar heeft 'de laatste tijd niet meer gekeken'. 'Ik kon er niet meer naar kijken', verklaart hij, 'door de manier van hoe ze het brachten'. Ook naar bijvoorbeeld een talkshow als Op 1 keek hij niet meer, omdat hij het idee had 'naar een staatsomroep te zitten kijken'. Volgens hem werden mensen door deze overheidsinstanties en mainstream media 'gehersenspoeld', omdat 'je bijna geen kritische geluiden hoort'. 'Ook het *Reformatorisch Dagblad* deed daar volop aan mee', merkt hij ontstemd op. Hij vindt dat normaal wel een goede krant, maar hun berichtgeving over de coronapandemie vond hij 'doorslaan' en 'niet echt kritisch op de overheid'. Eline volgt de zuilmedia 'helemaal niet zo', omdat die in haar ogen 'soft en lauw' is. Naar haar smaak 'is het allemaal zo stilletjes (...) zo volgzaam, een beetje lijdelijk'. Deze media volgen 'ook allemaal rustig het paadje, terwijl we als christenen [de waarschuwing voor kwade machten uit het Bijbelboek] Openbaringen kennen', vindt ze, daarbij opnieuw verwijzend naar 'het paadje', ofwel het gebrek aan kritische reflectie.

Dergelijke kritiek die de complotdenker heeft op zowel de reformatorische zuil als overheidsinstanties en de mainstream media gaat paradoxaal genoeg gepaard met het ingraven in een naar de eigen overtuiging zelfgekozen alternatieve subcultuur. Irma, die vooral gelooft in de kracht van het natuurlijke, van het immuunsysteem 'zoekt dat [i.e., die informatie] wel [zelf] op' door bijvoorbeeld 'een gastles te volgen van een docent die ook aromatherapeut was'. Eline ging 'media volgen die een ander geluid had', zoals Leef Bewust Nederland, Artsencollectief en Telegram. Ze ging op sociale media mensen volgen die ze 'wel eens langs zag komen' en waarvan ze dacht: 'Ja, hier sta ik achter en dat zie ik ook zo'. Toen deze mensen en zichzelf op een gegeven moment zijn geblokt op sociale media zijn ze overgestapt naar Telegram. Uit deze beschrijving van Eline blijkt hoe de complotdenker de neiging heeft om zich te omringen met inspiratiebronnen die kritisch zijn op (overheids)instanties en mainstream media, maar wel precies hetzelfde denken als zichzelf. Daarmee lijkt dit complotdenkerstype, dat ontzuild is op het gebied van religieuze media en de nadruk legt op zelfbepaling, in een ditmaal zelfgekozen informatiebubbel te zijn terechtgekomen, namelijk die van zogenaamde complottheorieën en alternatieve media.

Nico beschrijft in het volgende citaat over zijn motivatie om mee te doen aan een anti-coronademonstratie (iets wat hij wel spannend vond omdat dat niet gebruikelijk is in de Biblebelt) treffend waarom de complotdenker behoefte heeft om zich te omringen met gelijkgestemden:

Nico:

Dat was geweldig! Het is ook weleens lekker als je dan gewoon eens een keer op een veld staat met een paar duizend man die ook zo denken als jij (...) Er waren allemaal mensen uit allerlei lagen van de bevolking. Ik vond het geweldig. Gewoon even normaal doen zeg maar.

Interviewer:

Dus jij zag ze wel als gelijkgestemden?

Nico:

Ja, ze waren wel gelijkgestemden, maar het waren geen mensen uit de [gereformeerde gezindte]; het waren gewoon allemaal hele vriendelijke mensen die niks met geloof hebben (...) [maar] die durfden wel kritisch te zijn. Dat waren geen makke schapen zeg maar.

Nico heeft duidelijk behoefte aan contact met mensen die, net als hij, kritisch zijn op de overheid. Zoals hijzelf signaleert is de gelijkgestemdheid die hij zoekt niet georganiseerd langs de traditionele religieuze lijn van de reformatorische zuil. Desalniettemin heeft de complotdenker gekozen voor een nieuwe informatiebubbel van gelijkgestemden die gevoed wordt door alternatieve media. Dit in tegenstelling tot de religieuze twijfelaar voor wie de behoefte aan zelfbepaling juist leidde tot het zich openstellen voor diverse meningen uit de mainstream en religieuze media.

Hoewel de complotdenkers met elkaar delen dat ze kritisch zijn op elke gangbare (overheids)institutie, inclusief de eigen reformatorische zuil, kunnen de alternatieve interpretatiekaders die ze hanteren wel verschillen. Niet allemaal geloven de complotdenkers in de interpretatie van Eline dat het World Economic Forum corona heeft gebruikt om haar controle over de mensheid te verstevigen. Nico wantrouwe bijvoorbeeld vooral 'het beeld dat werd geschetst dat al de mensen [met corona] in de ziekenhuizen allemaal [echt] daaraan overlijden'. Volgens hem 'is dat gewoon niet waar', want zij overleden aan 'ander onderliggend lijden'. Hij ontkent daarom ook dat een familielid van hem aan corona is overleden en stelt dat deze persoon weliswaar positief testte op corona, maar 'is overleden aan een longembolie, zuurstoftekort, en een hartstilstand, terwijl dat [in het ziekenhuis] werd weggezet als corona'. Sowieso is hij ervan overtuigd dat gezonde mensen niet overlijden aan corona.

Deze nadruk op de kracht van gezondheid om corona te bestrijden komt terug bij meer complotdenkers, waaronder vooral Irma. In tegenstelling tot Nico en Eline spreekt Irma niet zo expliciet over haar wantrouwen in instituties tijdens het interview. Ze vindt complottheorieën 'een beetje hoogdravend' en 'een tikkeltje overdreven', maar karakteriseert de promotie van het coronavaccin door de overheid tegelijkertijd ook als 'een beetje triest'. Dit omdat ze niet zo bang is voor corona en vaccinatie uiteindelijk ook geen effectief middel vindt. Ze legt dat als volgt uit:

Maar zelf geloof ik toch wel iets meer in het natuurlijke. Dat je het lichaam zoveel mogelijk zelf dingen op laat lossen. We weten natuurlijk sowieso

allemaal dat gezond eten en bewegen gewoon voor iedereen heel belangrijk is om de kans op andere ziektes te verkleinen. Dus in die zin kon ik me gewoon voorstellen dat toch wel kans hebt om minder ziek te worden van corona als je goed op je voeding en beweging let. (...) [Denk aan] vitamine C en zo, wat onder bepaalde artsen toch wel is gepromoot maar niet echt heel duidelijk in persconferenties naar voren is gekomen.

Ook Irma vertrouwt dus in essentie de communicatie van de overheidsinstanties niet en wendt zich tot het alternatieve discours dat corona het beste kan aangepakt worden door het eigen immuunsysteem, dat versterkt kan worden door gezond te leven. Het probleem met het coronavaccin is in haar ogen het probleem dat het 'minder natuurlijk' is, terwijl natuurlijke middelen voor haar 'sowieso de voorkeur hebben boven niet-natuurlijke'. Ze vertrouwt er ook niet helemaal op dat het 'niet-natuurlijke' middel van het coronavaccin helemaal veilig is: 'En er zijn ook wel echt mensen die na vaccinatie echt opeens wel een andere menstruatiecyclus of iets anders [hebben gekregen], dus het zou kunnen dat het bij mij ook iets gedaan zou hebben', legt ze uit. De belangrijkste reden om geen coronavaccin te nemen is voor haar echter 'dat [vertrouwen op het] natuurlijke afweersysteem'. Waarmee ze, net als Eline die gelooft dat het World Economic Forum via de coronacrisis de hele wereld wil gaan beheersen, de mainstream feiten en interpretaties wantrouwt en een alternatief discours aanhangt.

De duidelijke alternatieve interpretatie van de betekenis van de coronacrisis en het coronavaccin zorgt ervoor dat het besluit om het corona vaccin niet te nemen vanaf het begin vast stond voor de complotdenkers. Eline 'heeft er nooit over getwijfeld', precies 'omdat het hele verhaal' vanaf het begin voor haar 'niet klopte'. Ook Nico geeft aan dat de beslissing voor hem al snel vastlag. Hij heeft de persconferenties aan het begin van de coronapandemie zeer kritisch gevolgd en op basis daarvan al besloten: 'ik ga het niet doen'. Hij vindt dat 'een principekwestie' en nam het besluit volgens eigen zeggen uit 'puur rancune eigenlijk'. Bij Irma blijkt de vastheid van het besluit om het coronavaccin niet te nemen uit haar desinteresse in de persconferenties en alle meningen en opiniestukken die op sociale media voorbij kwamen tijdens de coronapandemie. 'Ik heb daar nooit heel erg goed naar gekeken of geluisterd, omdat ik voor mijzelf al een heel goed standpunt, [namelijk] dat ik het niet deed; en ook waarom niet', zo legt ze uit. Het type complotdenker is dus net zo onbereikbaar voor boodschappen van overheid en mainstream media om het coronavaccin toch te nemen als het traditionele type. In tegenstelling tot dit traditionele type is dat niet religieus gemotiveerd maar komt het voort uit wantrouwen van (overheids)instituties. Bovendien is het besluit van de complotdenker niet zuilbepaald maar zelfbepaald, en ingegeven door een zelfgekozen alternatieve discours over de coronacrisis dat voortkomt uit diepgeworteld wantrouwen richting de mainstream informatiebronnen (van overheidsinstituties).

4.1.4. Wantrouwende twijfelaar

Het vierde type respondent kan het beste worden omschreven als een wantrouwende twijfelaar. Loes omschrijft de belangrijkste motivatie van dit type om het coronavaccin niet te nemen met de woorden: 'Ik had er gewoon geen vertrouwen in omdat het zo snel klaar was'. Ze baseert dit gebrek aan vertrouwen in de veiligheid van het vaccin op 'dat je nu toch wel heel veel mensen hoort die er klachten aan hebben overgehouden'. Bovendien zijn volgens haar 'degenen in de familie die

gevaccineerd waren zeker geweest van het coronavirus' dan zichzelf. Ook Renske heeft 'vooral door al die bijwerkingen' het vaccin niet genomen. Ze onderbouwt die beslissing als volgt:

Vooraf die menstruatieverstoring [vond ik vervelend]. Blijkbaar kon het verheugen. Daar heb ik niet zo'n behoefte aan. Als ik dan keek naar mensen uit mijn omgeving dan dacht ik: Ja, het kwam wel gelijk nadat ze het vaccin hadden gehad. Ik denk dat ik wel tien mensen ken die dat hadden, dus dat is best veel. (...) Misschien [is dat] niet super wetenschappelijk, dat weet ik. Maar ik vond het wel bijzonder.

Het feit dat zowel Loes als Renske hun wantrouwen baseren op eigen observaties is veelzeggend. Het laat zien dat ze die blijkbaar betrouwbaarder vinden dan de resultaten uit wetenschappelijk onderzoek. De wetenschappelijk opgeleide Renske is zich daar duidelijk van bewust. Ze geeft aan de cijfers van het Lareb³⁴ best te vertrouwen, maar houdt desalniettemin rekening met het feit dat wetenschappers nog niet alles weten. Net als bij de complotdenker, is de belangrijkste motivatie van de wantrouwende twijfelaar dus een gebrek aan vertrouwen in de veiligheid van de vaccins.

Dat wantrouwen hangt opnieuw samen met aversie tegen ervaren dwang door de overheid om het vaccin wel te nemen en een neiging om vooral op het eigen immuunsysteem te vertrouwen. Bij Simon, die het coronavaccin ook 'hoofdzakelijk' niet nam vanwege een gebrek aan vertrouwen in de veiligheid ervan, 'stuitte de bijna gevoelsmatige dwang dat je het vaccin moest halen al tegen de borst'. Hij verwacht dat het virus door minder ziekmakende mutaties uiteindelijk vanzelf zal verdwijnen en preferereert deze 'natuurlijke' oplossing. Erik had dezelfde ervaring 'dat de overheid zat te pushen'. Hij vervolgt: 'Dat kwam niet heel betrouwbaar over op mij; ik dacht van: Waarom wil je het zo graag?'. Erik aarzelde overigens naar eigen zeggen in eerste instantie voornamelijk over het nemen van het coronavaccin om de volgende reden:

Ik [ben] er altijd wel redelijk bewust van wat ik in m'n lichaam stop, ook qua eten en drinken. Maar ook zo'n vaccinatie: er wordt natuurlijk van alles in je lichaam gespoten.

Als hij vervolgens zelf het coronavirus krijgt is hij blij, want hij vindt 'het immuunsysteem (...) beter dan vaccinatie'. Immers, zo redeneert hij, 'het immuunsysteem heeft er een grote rol in gespeeld (...) dat wij vandaag de dag bestand zijn tegen zoveel dingen zoals de pest omdat mensen er vroeger aan overleden'. In deze fragmenten uit het interview met Erik blijkt hoe wantrouwen over de veiligheid van het vaccin, ervaren vaccinatiedwang van de overheid, wantrouwen van (overheids)instanties én een groot vertrouwen in de natuurlijke bescherming van het immuunsysteem samenhangen. Voor zowel het eerder besproken type complotdenker als deze wantrouwende twijfelaars geldt dat de ervaren dwang van de overheid het wantrouwen in die overheid en over de veiligheid van het vaccin aanwakkert, en dat het vertrouwen in het eigen immuunsysteem groter is dan in vaccin.

³⁴ Het Nederlands meld- en kenniscentrum voor een veilig gebruik van geneesmiddelen, vaccins en gezondheidsproducten. Hier kunnen mensen bijwerkingen van geneesmiddelen, waaronder vaccins, melden.

Religieuze overwegingen voor het niet nemen van het vaccin komen ook bij de wantrouwende twijfelaar nauwelijks aan bod. Renske, Erik en Loes refereren helemaal niet aan hun geloof tot de interviewer er aan het einde expliciet naar vraagt. Het volgende fragment uit het interview met Loes geeft het gesprek weer wat volgt als de interviewer vraagt naar de rol van geloof in de beslissing om niet te vaccineren:

Loes:

Het heeft denk ik wel een rol gespeeld maar het stond wel op de achtergrond.

Interviewer:

Niet zo doorslaggevend in dit debat?

Loes:

Nee, nee. Niet zo nee. Kijk, je hebt hier ook een groep mensen die daar nog weer heel anders over denken dan ik (...) Die sowieso de kinderen niet gevaccineerd hebben (...) Ja, zo heb ik dat niet. Ik ben dan ook wel zo dat ik denk: De middelen die er zijn mag je dan ook wel gebruiken.

Interessant is dat Loes geen enkele religieuze overweging naar voren brengt, maar zichzelf eerder positioneert tegenover (bevindelijk gereformeerde) mensen die 'anders denken' en uit religieuze principes niet vaccineren. Ook Renske schetst die tegenstelling tussen 'mensen die standaard tegen inenten zijn' en zichzelf. Het gaat volgens haar over 'die geloofsdiscussie van vertrouw je wel of niet op God (...) dat God vooraf of achteraf medicatie geeft'. Ze kent die discussie wel, maar heeft die tijdens de coronapandemie nauwelijks gevolgd. De reden is dat ze al lang voor de coronapandemie besloten heeft dat ze geen religieuze bezwaren heeft tegen vaccineren. 'Ik denk dat het goed is, dat preventie ook van God kan zijn', legt ze ter verduidelijking uit.

Renske heeft, net als Erik en Loes, als kind de vaccinaties uit het Rijksvaccinatieprogramma gehad en is het daar ook van harte mee eens. Simon heeft die niet gehad, maar heeft zijn ouders die keuze kwalijk genomen. Ook hij is fel voorstander van de kindervaccinaties, vooral nadat hij als volwassene de bof heeft gehad. Immers, zo redeneert hij: 'als je ziek bent of lichte koorts hebt, dan neem je toch ook een paracetamol om te voorkomen dat je ernstig ziek wordt; en als je naar buiten gaat doe je je jas aan'. Hij vindt dat 'je dan ook wel mag geloven dat God de wetenschap dusdanig gezegend heeft dat die vaccinaties er zijn.' Kortom, wantrouwende twijfelaars zijn weliswaar overtuigd bevindelijk gereformeerd, maar hebben (net als de complotdenkers) geen religieus motief tegen vaccineren. Ook zorgt de framing van het coronavaccin voor hen niet voor religieuze bezwaren, zoals bij de religieuze twijfelaars het geval is. Ze zien vaccineren in het algemeen wel als een van God gegeven middel, maar 'dat staat los van de coronadiscussie' (Erik).

De wortels van het gebrek aan vertrouwen in de veiligheid van het coronavaccin zijn bij de wantrouwende twijfelaar lastiger terug te voeren op een algemeen wantrouwen van (overheids)instituten dan bij de complotdenker. Het volgende fragment uit het interview met Simon, waarin het gaat over zijn vertrouwen in de communicatie van de overheid tijdens de coronapandemie, laat dat zien:

Simon:

Ik geloof wel dat die cijfers waarmee ze aankomen, dat daar wel iets van waarheid in zit. Misschien dat die cijfers niet helemaal kloppen, maar ik had wel geloof dat die ziekenhuizen vol lagen (...) Redelijkerwijs geloof ik wel dat dat klopt. Ik geloof niet dat dat allemaal vooropgezet is ofzo. Nee, zeker niet.

Interviewer:

Maar in het begin had je wel wat meer weerstand zei je? De overheid gaf toen toch ook al wel dat argument [cijfer onderbouwing]?

Simon:

Ja kijk, de overheid doet al langer moeilijk over een aantal dingen zeg maar, en toen kwam corona eroverheen. Dus je had al een bepaalde ... nu ja, achterdocht is misschien een groot woord, maar wel bepaalde bedenkingen bij de ontwikkelingen binnen de overheid. Ze hebben natuurlijk ook al meerdere besluiten of wetsvoorstellen voorgesteld waar je het gewoon absoluut niet mee eens kan zijn, of waar je je wel zorgen over maakt. Van: hoe moet het ooit in Nederland goedkomen? Over de normen en waarden: gedoe over het LHBT ofzo, die toestanden; en abortus, dat dat zomaar kan; en euthanasie. Al die normen en waarden vanuit christelijk oogpunt worden eigenlijk allemaal een voor een afgebroken. Dat is wel zorgelijk. En daarvoor liepen ze met die boeren te sukkelen (...) met die stikstof toestanden. (...) Dus dat [brengt] toch wel een bepaalde twijfel of achterdocht over de overheid [met zich mee]. En dat neem je wel mee in je luisteren naar de persconferentie.

Aan de ene kant blijkt uit dit fragment hetzelfde dieperliggende wantrouwen richting (overheids)instanties als bij de complotdenker zichtbaar was, inclusief de zorgen over het feit dat de overheid niet dezelfde religieuze overtuigingen deelt. Tegelijkertijd spreekt uit dit fragment geen volledig wantrouwen, aangezien Simon de overheidscommunicatie over corona over het algemeen wel voor waar aanneemt.

Eenzelfde dubbelheid wat betreft het vertrouwen in de overheid in het algemeen is zichtbaar in de interviews met de andere wantrouwende twijfelaars. Zo zegt Erik 'een beetje in het midden te zitten' wat betreft hoe hij 'naar de overheid kijkt'. Aan de ene kant vindt hij 'dat je een bepaald vertrouwen moet hebben'. Aan de andere kant zegt hij 'niet superveel vertrouwen in de overheid' te hebben, omdat die '[buiten] de coronapandemie [om] ook weleens beloften niet nakomen'. Hij denkt in het algemeen dan weer 'niet dat de overheid een of ander plan heeft liggen en ons een loer wil draaien ofzo'. Kortom, de wantrouwende twijfelaar twijfelt minder aan de betrouwbaarheid van (overheids)instituten dan de complotdenker.

Het is met name het sentiment in de sociale omgeving dat voor dit type respondenten de weegschaal in de beslissing rondom het wel of niet nemen van het coronavaccin deed doorslaan naar wantrouwen. Illustratief is het verhaal van Erik over het maken van zijn beslissing. Zelf dacht hij:

Die vaccinatie wordt niet gemaakt door iemand die er net twee weken een cursus voor heeft gevolgd: dat zijn natuurlijk ook gewoon professionals en daar mag je gewoon vertrouwen in hebben, net zo goed als mensen er vertrouwen in hebben dat ik mijn werk goed doe.

Dat idee werd echter niet gedeeld door een groot deel van zijn omgeving. ‘Heel veel mensen waren ertegen’, vertelt hij, waarna hij iets later vervolgt: ‘Hier thuis noemen ze het soms wel eens propaganda’. Zelf geeft hij aan het ‘geen propaganda te willen noemen’. Maar, zo voegt hij eraan toe: ‘Ik vond wel dat het echt onwijs veel naar voren kwam dat ze heel graag wilden dat iedereen het deed’. Dat deed hem wel twifelen en denken:

misschien, misschien zit er ook meer achter; misschien is het iemand die gewoon heel veel geld wil verdienen bij één of ander bedrijf, je hoort natuurlijk allerlei dingen, en kijk, ik ben niet naïef.

Iemand anders uit zijn omgeving kwam op de proppen met ‘statistieken dat mensen onvruchtbaar waren geworden [van het vaccin]’, wat hem ‘een soort van angst’ bezorgde ‘van 'stel nou dat het waar is’. Deze uitspraken geven treffend weer hoeveel invloed de sociale omgeving op de beslissing van Erik had. Een sociale omgeving waarin hij niet alleen van zijn familie maar ‘van alle kanten’ negatieve duidingen van het coronavaccin ontving.

Hetzelfde geldt voor de andere wantrouwende twijfelaars. Simon had ‘een aantal collega’s die best wel heel erg anti alles zijn’. Zelf neemt hij daar expliciet afstand van tegenover hen, maar hij moet toch bekennen dat hij daarna weleens dacht: ‘Ja, er zit wel iets van waarheid in’. Het interview met Renske zit eveneens vol met verwijzingen naar anti-vaccinatiesentimenten in haar sociale omgeving. Ze kan zich ook niet herinneren dat ze haar keuze om niet te vaccineren ooit heeft moeten uitleggen. ‘De meeste mensen die ik hier ken zijn niet ingeënt’, licht ze toe. Als ik haar vervolgens de hypothetische vraag voorleg of de kans bestaat dat ze zich wel had laten vaccineren als haar omgeving overwegend positief over het coronavaccin was geweest, is haar veelzeggende antwoord: ‘Dat zou goed kunnen ja: ik ben dan wel weer groepsdier genoeg om [dan] een andere keuze te maken’. Dit antwoord maakt het verschil tussen de complotdenker en de wantrouwende twijfelaar duidelijk zichtbaar. Beide typen motiveren hun keuze met hetzelfde argument van wantrouwen over de veiligheid van het vaccin. Bij de wantrouwende twijfelaar is dat argument echter niet zo diep geworteld in een algemeen wantrouwen richting (overheids)instituten, maar is het vooral gevoed door negatieve verhalen uit de sociale omgeving.

De wantrouwende twijfelaar deelt dan ook met zijn religieuze equivalent de twijfel over de keuze om zichzelf wel of niet te laten vaccineren. Toen het vaccinatieprogramma uitgerold werd ‘heb ik echt nog wel getwijfeld [van]: Ga ik het doen? Ga ik het niet doen?’, vertelt Loes. Renske zegt niet eens een besluit genomen te hebben. Volgens haar heeft het niet halen van het vaccin ‘meer te maken heeft met geen tijd hebben’. In die tijd spookten wel allerlei ‘overwegingen zoals de bijwerkingen (...) en die twijfel daarover’ door haar hoofd. Toen ze uiteindelijk ziek werd ‘was het probleem weg’ in haar ogen, en hoefde ze de vaccinatie niet meer te gaan halen. Hetzelfde uitstelgedrag was bij Erik aan de orde. Bij hem ging het zelfs zo ver dat hij een week voordat hij corona kreeg ‘gezegd heeft van: Ok, weet je, dan ga ik het [vaccin nemen] wel doen’, nadat hij er thuis ‘heel lang over had gepraat’. Nadat hij corona had gehad vond ook hij het niet meer nodig om het vaccin alsnog te halen. De verschillende overwegingen die voor die twijfel zorgen worden in het volgende fragment uit het interview met Renske uiteengezet:

Ik was in principe wel van plan om het [namelijk: het vaccin nemen] te doen (...) Ik weet dat vaccinaties bijdragen aan de gezondheid. En zeker ook met corona zag je dat de IC-opnames afnamen. Dus in principe is het effectief. Dus daarom was ik er niet op tegen. [En het argument dat je het voor anderen doet]: daar zie ik wel de waarheid van in. Op een gegeven moment zat ik ook naar die percentages te kijken, want als zoveel mensen ingeënt zijn dan is het genoeg voor groepsimmunitet. Maar dat zou heel erg relateren aan de keuzes van anderen. Dus dat is eigenlijk een beetje oneerlijk. (...) Maar toen kreeg je toch wel verhalen van vrouwen waarbij hun menstruatiecyclus veranderde of ineens zelfs weer begon. Allemaal zulk soort verhalen hoorde je wel heel veel. En ik geloof dat dit volgens mij niet gelijk is genoemd als officiële bijwerking, maar ik vond het te veel voorkomen om het geen bijwerking te laten zijn. Toen kreeg ik zelf de uitnodiging, maar ik had het te druk met van alles en nog wat, dus toen heb ik dat laten gaan.

Uit dit fragment spreekt de twijfel tussen de overweging om wel te vaccineren vanwege de effectiviteit van het vaccin en het bijdragen aan groepsimmunitet enerzijds, en de overweging om niet te vaccineren vanwege de angst voor bijwerkingen. De wantrouwende twijfelaar hinkt blijkbaar op twee gedachten en heeft 'een dubbel gevoel' (Simon). Enerzijds is er wel een zeker vertrouwen in de mainstream informatie van overheid en wetenschap over de effectiviteit van vaccinatie, maar anderzijds is er een licht wantrouwen ten opzichte van deze instituties wat aangewakkerd wordt door een sociale omgeving waar wantrouwen overheerst.

Net als bij de religieuze twijfelaar spreekt uit deze twijfel ook een ontzuild maatschappijbeeld dat gekenmerkt wordt door zelfbepaling en openheid voor het mainstream discours. Renske gebruikte tijdens het corona(vaccinatie)debat naar gewoonte 'de krant en nieuwssites' als media, wat ze later specificceert als 'het *Reformatorisch Dagblad*, de *Elsevier*, af en toe het *Algemeen Dagblad*' en Nu.nl en Nieuwsuur. Wat ze online interessant vindt is dat 'onder zo'n artikel heel veel verschillende reacties staan'. Dat geeft volgens haar 'een best wel genuanceerd beeld van: dit is er, dit denken mensen', wat 'soms helpt om je eigen mening te vormen'. Renske kijkt dus niet enkel binnen de zuil van haar eigen religieuze gemeenschap, maar zoekt andere meningen op met het doel om haar eigen mening te vormen. Als haar gevraagd wordt waarom ze zich niet enkel beperkt tot bijvoorbeeld het zuilgebonden *Reformatorisch Dagblad* om haar mening te vormen, onderbouwd ze dat als volgt:

Ja, het *Reformatorisch Dagblad* heeft één visie vaak, waarvan ze zelf propageren dat het de reformatorische visie is. Maar bijvoorbeeld op Nu.nl krijg je gewoon veel meer kanten te zien dan die ene krant jou voorschotelt. Misschien is het ook een beetje zelf willen kiezen wat je ziet. (...) [Eén krant lezen] maakt je heel beperkt in opvattingen, want als je in je eigen wereldje leeft, dan blijf je daar altijd bij.

Dit citaat laat zien dat het een bewuste keuze van Renske is om zich te laten inspireren door diverse media en zoveel mogelijk verschillende opvattingen, omdat ze haar mening 'wel graag zelf vormt'. Net als de religieuze twijfelaar en de complotdenker vindt dit type respondent het heel belangrijk om zelf hun mening te bepalen. In tegenstelling tot de complotdenker wordt echter niet gekozen voor de

eenduidige input van alternatieve media, maar (net als bij het religieuze twijfelaar) voor een diverse input van ‘familie, vrienden, mensen op school, het nieuws, internet, Instagram’ (Erik). Het is vooral het geluid van wantrouwen van het vaccin dat in de sociale omgeving veelvuldig aanwezig is dat dit type uiteindelijk doet besluiten om het coronavaccin niet te nemen.

4.2. Focusgroepinterviews: Dorpsculturen in de Biblebelt

4.2.1. Collectief wantrouwen

In het focusgroep interview met sleutelfiguren uit Barneveld over het lokale sociale sentiment in Barneveld rondom corona(vaccinatie) en de overheid valt al heel snel de term ‘wantrouwen’. ‘Vaccineren doe je niet omdat iedereen – of nou ja: veel mensen – in Barneveld dat niet doen’, vertelt Ilse. Dat komt volgens Dies ‘omdat het van de overheid vandaan komt: [dan] vertrouwen mensen het niet’. Alle deelnemers aan het Barneveldse focusgroep interview zijn het er over eens: ‘er zit echt wel veel overheidswantrouwen hier’.

Een belangrijke wortel van dit wantrouwen in Barneveld ligt volgens de groep bij de MKZ-crisis in 2001. ‘Dat is denk ik behoorlijk diep gegaan in deze samenleving, [zo]dat er een bepaald wantrouwen is jegens de overheid’, merkt Dies op. Tijdens de MKZ-crisis zijn alle dieren geruimd van veel boeren in het dorp en de omliggende kernen, terwijl de boeren ervan overtuigd zijn dat dat onterecht was omdat besmetting volgens hen niet is aangetoond. Het massaal en soms hardhandig afvoeren van dieren door het RIVM heeft tot grote woede geleid in de gemeenschap. Het was ‘anarchie’, ‘oorlogsgebied’, waarbij bijvoorbeeld ‘een shovel de ME-busjes gewoon in de sloot schoof’, herinneren Niek, Dies en Arnold zich respectievelijk. De gevolgen van deze gebeurtenis beschrijven ze als volgt:

Niek:

En dat vreet. Dat vreet door.

Arnold:

Ja, dat krijg je er niet uit. (...) Dat soort dingen, in zo’n hechte gemeenschap: Dat heeft impact en werkt door, want dat heeft twintig jaar onder de rechter gezeten. Dat door etteren, dat is niet goed. (...) En dat is dus een voedingsbodemp voor wantrouwen richting de overheid. Dát is eigenlijk het onderliggende van wat er aan de hand is.

Dies:

Ja, ik denk dat dat heel bepalend is geweest. Want de jeugd van toen zijn nu de opvoeders. En die hebben toen de dingen meegemaakt van: Ja, de overheid kun je niet vertrouwen. Dus dat is er ook wel een beetje ingegroeid langzaam maar zeker.

Arnold:

Het wordt wel met de paplepel natuurlijk ingegoten. (...)

Dies:

Dat werkt op alle levensgebieden door.

Uit dit citaat blijken twee zaken. In de eerste plaats hint de laatste opmerking van Dies op de bevinding dat een dergelijke negatieve framing van de overheid zich niet beperkt tot het beleid met betrekking tot de veehouderij, maar alle facetten van de overheid omvat. Of het nu gaat over de toeslagenaffaire, asielzoekers, het stikstofbeleid of studiefinanciering: ‘Dat zijn de bevestigingen van wat hier leeft onder de bevindelijke maar ook onder de seculiere bevolking, van: Zie je wel, de overheid is onbetrouwbaar’, legt Dies uit. Het is volgens de deelnemers van de focusgroep dan ook niet gek dat de Barnevelders negatief stonden tegenover de coronamaatregelen en de vaccinatiecampagne. ‘Ik zie Den Haag niet in staat om dat wantrouwen weg te werken’, aldus Niek. Dies is het met hem eens en reageert: ‘Dat klopt, dat gaat een paar generaties duren’. Daarnaast laat het citaat zien hoe de frustratie en boosheid richting de overheid zich niet beperken tot de boeren, maar gedeeld worden door de hele dorpsgemeenschap. Het viel Dies op hoe tijdens de MKZ-crisis ‘mensen met elkaar samen tegen de overheid een eenheid vormden’. Zelfs ‘dominee Blok van de Gereformeerde Gemeenten zat met zijn vrouwelijke collega van de Gereformeerde Kerk in één panel; en ze waren het roerend met elkaar eens’, voegt hij toe.

De deelnemers aan de focusgroep vinden in het algemeen dat een sterke gemeenschapszin kenmerkend is voor Barneveld. In het dorp ‘is het een beetje wat ze in Rijssen nabuurschap noemen: het naar elkaar omzien als er ellende is’, in de woorden van Arnold. Dat sterke ‘wij-gevoel’ impliceert tegelijkertijd dat er ‘geslotenheid’ (Niek) en argwaan is naar buitenstaanders. Ilse heeft dat ervaren toen ze als buitenstaander in het dorp kwam wonen. ‘Toen ik bij het schoolhek stond, praatte niemand tegen me: dat gebeurde gewoon niet’, vertelt ze. Ook haar man had moeite om aansluiting te vinden op zijn werk in Kootwijkerbroek, een van de dorpskernen rondom Barneveld. Zijn collega’s gaven hem het gevoel ‘jij komt niet uit Kootwijkerbroek en jij komt hier werken?’. Die sterke gemeenschapszin gaat samen met ‘geen acceptatie’ van buitenstaanders, ‘want dan val je buiten de boot’, concluderen Ilse en Niek, respectievelijk. Vertegenwoordigers van overheidsinstellingen behoren als vanzelfsprekend tot de buitenstaanders, zoals de deelnemers zelf laten zien als ze spreken over de medewerkers van het RIVM die tijdens de MKZ-crisis het vee kwamen afvoeren. Die snapten volgens Dies niets van het boerenleven (‘die heeft een loden pijp en staat op die kalveren te rammen’) en was afkomstig uit ‘weet ik het waar: noem een stad’, waarop Niek aanvult: ‘Amsterdam’. Opmerkelijk genoeg worden vertegenwoordigers van de overheid hier niet alleen gezien als outsiders maar ook automatisch geassocieerd met de stad. Kortom, de sterke gemeenschapszin in het dorp Barneveld zorgt voor argwaan en geslotenheid naar buitenstaanders, waaronder een collectief gedragen wantrouwen tegenover de overheid die gezien wordt als onderdeel van de stad.

Een ander kenmerk van het gemeenschapsgevoel is de aanwezigheid van een sterke civil society. Tekenend is de conversatie over de energietoeslag die tijdens de energiecrisis gedurende twee maanden aan elk huishouden werd verstrekt. De lokale overheid in Barneveld heeft daarvoor een collectieve rekening geopend waarop inwoners die deze toeslag niet nodig hadden konden storten. ‘Er was bijna 200.000 euro opgehaald, maar niemand die er een beroep op doet’, vertelt Dies. En of de toeslagenaffaire ook in Barneveld speelt? ‘Ongetwijfeld’, zegt Niek, ‘maar daar horen wij niets van (...) het wordt intern opgelost’ vult Arnold aan. Dat is wat Dies mooi vindt aan die saamhorigheid in Barneveld:

Dat heel veel samen opgelost wordt. Er komen geen hulpverleners (...) We zorgen voor elkaar, we zorgen voor onszelf: die wij-samenleving.

In bovenstaande herformulering van ‘we zorgen voor elkaar’ naar ‘we zorgen voor onszelf’ zit een nuanceverschil dat helder maakt dat het sterke gemeenschapsgevoel niet enkel een inclusief zorgen voor elkaar inhoudt, maar ook automatisch een behoefte om onafhankelijk te zijn van overheidsvoorzieningen. Toen de overheid in de financiële crises van de afgelopen jaren volgens Dies verwachtte dat een substantieel deel van de vele ZZP’ers die Barneveld telt failliet zouden gaan en ‘bij wijze van spreken en masse bij de schuldhulpverlening zouden aankloppen’, bleef die ontwikkeling volledig uit. ‘Gewoon doorwerken; rouwdouwen en doorknallen’, is het devies van de Barnevelder, vult Niek aan. Het arbeidsethos is ‘werken, werken’ en ‘niet zeuren’, weet ook Arnold: ‘staken kennen we hier niet’. De dorpskern Kootwijkerbroek waar de saamhorigheid volgens hem ‘exemplarisch’ is, heeft zelfs ‘een eigen ordedienst’ die helikopters de lucht in kan sturen om inbrekers op te sporen. Want, zo vervolgt Arnold: ‘Je gaat daar geen politie bellen! Die lossen dat daar zelf op’.

De (behoefte aan een) hoge mate van collectieve zelfvoorzienendheid vraagt bij de Barnevelders ook ‘om minder bemoeienis [vanuit de overheid] en om ruimte om dingen te ontwikkelen’ (Niek). Daarbij ‘zijn we een bijzonder volkje: we bepalen zelf onze regels (...) [want] mensen hier in deze contreien hebben echt erg veel moeite dat er van bovenaf gedictieerd wordt’, reflecteert Dies. Samenvattend blijkt uit het focusgroep interview dat in Barneveld een sterk wantrouwen richting alle overheidsdomeinen heerst, wat door de respondenten gekoppeld wordt aan de ervaringen met de overheid tijdens de MKZ-crisis van 2001. Een wantrouwen dat door de sterke gemeenschapszin in het dorp collectief wordt gedeeld. Die gemeenschapszin impliceert veel zorg voor de eigen groep, maar argwaan en geslotenheid naar buitenstaanders. Bovendien maakt het op zijn minst de sterke Barneveldse houding van zelfvoorziening en zelfbepaling mogelijk. Barneveld blijkt niet alleen wantrouwend richting de overheid, maar toont zich in woord en daad ook niet erg afhankelijk van die overheid.

4.2.2. Stadse fratsen

Volgens de deelnemers aan de focusgroep van Alblasserdam heerst er in dat dorp veel minder wantrouwen richting de overheid. Aan de ene kant ‘waren er mensen die dachten dat ze gevolgd gingen worden als ze gevaccineerd waren’, weet Jenny. Ook Otto merkte dat ‘mensen ineens stukken gingen lezen en op zoek gingen naar evidence’ voor coronamaatregelen en coronavaccinatie, terwijl ze medische behandelingen normaliter blind vertrouwden. Er was inderdaad ‘hier in Alblasserdam wel begrip voor [de keuze om het vaccin niet te nemen]’, beaamt Gonda. In het algemeen ‘hebben we [wel] een grote groep die moeite met de overheid heeft’, en die ‘bij de landelijke verkiezingen echt anti stemt’, vult ze later aan. Iwan verbaast zich over ‘de heftigheid van reacties van [die] mensen’, bijvoorbeeld van ‘een meneer die zo de raadszaal in komt, schreeuwend en zwaaiend’ tijdens een gemeenteraadsvergadering. Hij voegt er echter aan toe: ‘dat zijn we niet helemaal gewend’, iets wat Gonda beaamt door zijn woorden te herhalen. Het beschreven wantrouwen richting de overheid geldt volgens de deelnemers aan de focusgroep inderdaad slechts voor een deel van de Alblasserdammers. Want, anderzijds, heeft Iwan gemerkt dat ‘in de volle breedte van Alblasserdammers de [corona]maatregelen

steunden'. Over het algemeen vinden de focusgroep deelnemers hun dorp 'redelijk volgzzaam en gehoorzaam, en redelijk braaf' in de houding ten opzichte van de overheid. In tegenstelling tot Barneveld, waar wantrouwen als een prominent kenmerk wordt gezien, 'valt Alblasserdam landelijk gezien niet uit de toon' op dit gebied, aldus Gonda.

Hoewel beide dorpen verschillen met betrekking tot het bestaan van een cultuur van wantrouwen richting de overheid, zijn er ook opmerkelijke overeenkomsten. Dat blijkt uit het volgende fragment over de belangrijkste waarden van Alblasserdam:

Otto:

Echt wel zorg (...) dat zorgende in het karakter van de Alblasserdammers [zit] in het omzien naar elkaar.

Iwan:

Misschien ook een tikkeltje wereldvreemd. Ik bedoel... als je te hoop loopt voor vijftig of zestig flexwoningen [zoals gebeurde in Alblasserdam] dan vind ik ook weleens een beetje: 'Ja jongens, kijk eens even naar Rotterdam of Amsterdam!'

De eerste overeenkomst met Barneveld is de verwijzing naar het 'zorgende karakter', ofwel de gemeenschapszin in Alblasserdam. Net als Barneveld zijn Alblasserdammers 'betrokken op elkaar, [vormen ze] hele hechte gemeenschappen, en is er heel veel cohesie onderling', vindt Gonda. Daarnaast verwijst de kwalificatie 'wereldvreemd' van Iwan in het fragment naar een zekere mate van argwaan en geslotenheid richting buitenstaanders die op zijn minst enigszins doen lijken op Barneveld. Meer specifiek verwijst hij naar de collectieve verontwaardiging die er was toen de gemeente enkele tientallen flexwoningen in het dorp wilde organiseren voor statushouders.

Eenzelfde verontwaardiging is er geweest over de gebedsoproep van de moskee. De Alblasserdammers hadden geen enkele juridische grond om die niet toe te laten, gezien de vele kerkklokken die er wekelijks in het dorp luiden, 'maar het was wel nieuw', legt Gonda uit. Nieuwigheden die Alblasserdammers net als de Barnevelders framen als onderdeel van 'de stad'. Wat Alblasserdam volgens Iwan namelijk ook kenmerkt is dat 'je er niet die stadse fratsen, het stadse gedoe' hebt. Meer concreet beschrijven de deelnemers van het focusgroep interview die stadse fratsen als 'probleemwijken' (Iwan), 'die LHBTI, die vlag' (Iwan) en 'zo'n zebrapad' (Jenny). Gonda vat het geheel samen als: 'Geen COC-gebouw hier, weet je: dat willen we allemaal niet, dat zijn stadse fratsen'. Het is in Alblasserdam gemakkelijker dan in Barneveld om als buitenstaander te integreren in de dorpscultuur, zo blijkt uit het interview. Desalniettemin gaat ook in Alblasserdam de gemeenschapszin gepaard met argwaan tegenover vernieuwingen en antipathie over alles wat met 'de stad' als outsider van het dorp te maken heeft.

Hoewel in Alblasserdam dus niet zo'n diepgeworteld collectief wantrouwen tegenover de overheid heerst als in Barneveld, is er ook daar een zekere argwaan naar buitenstaanders en antipathie tegenover stadse fratsen. Een antipathie die eigen lijkt aan een sterke conservatieve lokale gemeenschap en die ook in Alblasserdam zorgt voor een kritische houding richting overheidsmaatregelen die afkomstig zijn van 'de stad'. Als de landelijke of regionale overheid verbodsregels invoert zonder overleg dan zetten Alblasserdammers 'juist de hakken in het zand, dan doen we het juist toch wél',

vertelt Jenny. De sterke gemeenschapszin gaat namelijk gepaard met wat Gonda omschrijft als:

Trots op het dorp en op de geschiedenis. We zijn heel trots op ons verhaal, ons dorp (...) vooral de scheepsbouw: dat is het verhaal van Olme, en Kloos, en Merkel. En we hebben nog steeds heel veel maakindustrie. Hier wordt heel veel gewerkt.

Uit het fragment blijkt een sterke dorpsidentiteit, een sterk gevoel van eigenheid die deels gebaseerd is op zelfredzaamheid door hard werken. Het dorp hecht daarom aan haar zelfstandigheid. 'Wij willen ook heel graag een zelfstandige gemeente blijven' en 'zijn bang dat we verbonden worden met Dordt', merken Iwan en Jenny respectievelijk op. Net als in Barneveld is er in Alblasserdam dus een sterk 'wij-gevoel', houdt men niet van vernieuwingen en kijkt men met argwaan naar communicatie en regelingen 'van buiten', waar landelijke en regionale overheden toe worden gerekend.

Uit de vergelijking tussen Barneveld en Alblasserdam blijkt dat ook een dorp zoals Alblasserdam dat geen collectief wantrouwen richting overheden koestert wel een sterke dorpscultuur met een cultureel conservatieve inslag heeft. Deze dorpscultuur wordt beschermd door deze tegenover de grote stad te plaatsen waar de landelijke overheid onderdeel van zou uitmaken en die cultureel vooruitstrevend zou zijn. Communicatie van de landelijke overheid wordt daarom ook in Alblasserdam wel kritisch en met enige argwaan ontvangen. Het is volgens de deelnemers aan de focusgroep belangrijk dat de overheid in de communicatie dergelijke dorpsculturen erkent en de vrijheid geeft om in een crisissituatie zelf maatregelen te bedenken die bij de eigen cultuur passen. Toegepast op de coronamaatregelen verwoordt Jenny het belang van die vrijheid als volgt:

[Regio Drechtsteden] had [tegen de burgemeester] moeten zeggen: Joh, jij bent burgemeester van Alblasserdam, regel het. Ik bemoei me gewoon met Dordt en niet met Alblasserdam (...) Neem je eigen verantwoordelijkheid.

In tegenstelling tot Barneveld, waar het vertrouwen in de overheid helemaal weg lijkt, zijn 'de Alblasserdammers als je ze meeneemt wel betrokken' op het grotere bestuurlijke geheel, aldus Iwan. Dergelijke gemeenten met een sterke conservatieve dorpscultuur maar zonder historische gegroeid wantrouwen ten opzichte van de overheid, willen dus meewerken als hun dorpscultuur wordt gerespecteerd en ze de vrijheid krijgen om beleid vorm te geven binnen de context van die cultuur.

4.3. Mediaonderzoek

Het doel van het mediaonderzoek is het bieden van vergelijkingsmateriaal. Als het zo is dat reformatorische millennials zich in hun keuze tegen vaccinatie minder op religieuze argumenten baseren dan vroeger, roept dat de vraag op of je zulke argumenten ook vindt in reformatorische media. We hebben deze media ook onderzocht met als doel te begrijpen waar de argumentatie van millennials afwijkt van die van gezagsdragers in de reformatorische gezindte, die regelmatig positie innemen in het *Reformatorisch Dagblad* of in kerkbladen.

4.3.1 Argumenten tegen vaccinatie in het *Reformatorisch Dagblad*

Uit de analyse van reformatorische media blijkt dat met name in het *Reformatorisch Dagblad* een behoorlijke bandbreedte aan argumenten tegen vaccinatie te vinden was. (Dat geldt overigens ook voor argumenten voor vaccinatie.) Hoewel in het *Reformatorisch Dagblad* allerlei argumenten voor en tegen vaccinatie de revue passeerden, koos de hoofdredactie voor een duidelijke lijn. Consequent wees zij ongehoorzaamheid aan de maatregelen af en beklemtoonde ze dat wel of niet vaccineren in de praktijk een gewetenskeuze moest zijn. Het ging erom of deze beslissing op de goede manier – in afhankelijkheid van God – werd genomen, niet om vaccinatie op zich. Zo schreef hoofdredacteur Steef de Bruijn in de krant van 2 januari 2021: ‘Het leven in vertrouwen op Gods voorzienigheid is niet beperkt tot de keuze om wel of niet te vaccineren, maar vraagt een levenshouding waarin een christen zich in álles afhankelijk weet van en onderwerpt aan Gods leiding’.³⁵ Haar oproep tot gehoorzaamheid aan de overheid werd de krant niet door alle lezers in dank afgenomen: de redactie ontving veel mails waarin kritiek werd geleverd op haar houding.³⁶ Andere geluiden waren in de krant echter ook te horen, maar dan met name in rubrieken met niet-redactionele inhoud, zoals opinieartikelen en ingezonden brieven.

Opvattingen die passen bij de vier profielen vaccinatieweigeraars waren ook in het *Reformatorisch Dagblad* te vinden. Met het profiel ‘traditionalist’ correspondeerden artikelen op de opiniepagina waarin vaccinatie werd verboden om principiële redenen: vaccinatie, zo was de redenering, is in strijd met Gods voorzienigheid. Hij bepaalt wie er ziek zal worden; dat mag niet verhinderd worden door een vaccin te gebruiken. Hierbij speelde ook de gedachte dat het vaccin zelf (een beetje) ziek zou maken een rol. Opvallend is dat deze argumentatie, hoewel ze voldoende principieel is om geen andere ondersteuning te behoeven, in artikelen vaak samenging met andersoortige argumenten tegen vaccinatie, bijvoorbeeld over de vermeende gezondheidsrisico’s van de vaccins.

Bij het profiel ‘religieuze twijfelaar’ passen vooral de artikelen waarin werd opgeroepen om vaccinatie niet principieel af te wijzen, maar op de juiste wijze een beslissing te nemen. De slogan ‘alleen samen krijgen we corona onder controle’ was voor sommige schrijvers van dit type tegen het zere been. Deze slagzin zou hoogmoed veronderstellen: hoewel het goed was om gebruik te maken van de medische mogelijkheden en de maatregelen nageleefd dienden te worden, kon alleen God corona onder controle brengen. Deze argumentatielijn is in verschillende opinieartikelen te vinden, maar was ook de positie van de hoofdredactie. (Waarmee dus niet gezegd is dat de krant vaccinatie op deze gronden afwijst: het argument is immers niet principieel – zowel een keuze voor of tegen vaccinatie kan gegrond zijn.)

De profielen ‘complotdenker’ en ‘wantrouwende twijfelaar’ zijn in het *Reformatorisch Dagblad* vooral in de marge terug te vinden: in enkele opinieartikelen en ingezonden brieven. Omdat complotten in achterban en samenleving circuleerden, besteedde de krant in een serie overigens wel aandacht aan veelgehoorde samenzweringstheorieën. De conclusie van die artikelen is steeds dat deze complotten ongegrond waren. Als er

³⁵ Steef de Bruijn, ‘Vaccinatie als toren van Babel’, *Reformatorisch Dagblad* (2 januari 2021).

³⁶ Steef de Bruijn, ‘Het wordt tijd dat de Biblebelt meer afhaakt’, *Reformatorisch Dagblad* (2 december 2022).

één ding is dat opviel in de hoofdredactionele commentaren van het RD, dan is het dat de krant voortdurend – alle maatregelen en kritiek daarop ten spijt – opriep om de overheid te gehoorzamen. De suggestie dat het terugbrengen van het aantal kerkgangers een moedwillige poging was om christenen tegen te werken, werd duidelijk afgewezen. Zelfs in de discussie die ontstond in de media rond reformatorische kerken die doorgingen met het beleggen van kerkdiensten met meer dan het geadviseerde aantal bezoekers, nam de krant ferm stelling. Over de belaging van journalisten in Urk en Krimpen aan den IJssel schreef de commentator: ‘Laten christenen deze voorvallen niet goedpraten als christenvervolging.’³⁷

4.3.2 Argumenten tegen vaccinatie in reformatorische kerkbladen

In de verschillende bevindelijk gereformeerde kerkbladen wordt vooral nadruk gelegd op de in het specifieke kerkverband dominante visie op vaccinatie. In *De Wachter Sions* (Gereformeerde Gemeenten in Nederland) wordt vaccinatie categorisch afgewezen; in *De Saambinder* (Gereformeerde Gemeenten) wordt vaccinatie gezien als een ‘gewetenszaak’, waarbij vooral de manier waarop het besluit wordt genomen om wel of niet te vaccineren van belang is. Het *Kerkblad der Oud Gereformeerde Gemeenten in Nederland* neemt een middenpositie in: hoewel in een van de (weinige) artikelen over vaccinatie werd geschreven dat er niet over gewetens geheerst moest worden, wordt vaccinatie toch afgekeurd als teken van menselijke ‘hoogmoed’. Omdat in sommige bevindelijk-gereformeerde kerkverbanden, met name de Hersteld Hervormde Kerk en de rechterflank van de Christelijke Gereformeerde Kerken, vrijwel geen theologische bezwaren tegen vaccinatie leven, komt de vaccinatiediscussie in de kerkbladen van deze kerkgenootschappen nauwelijks aan bod.

De landelijke bladen van de reformatorische kerkverbanden gaan verschillend om met vaccinatie. In *Bewaar het pand* en het kerkblad van de Hersteld Hervormd Kerk is relatief weinig aandacht voor het overheidsbeleid inzake corona en ook niet voor vaccinatie, terwijl dat in *De Saambinder* en zeker in *De Wachter Sions* anders is. Dat komt niet als een verrassing: in de rechterflank van de Christelijke Gereformeerde Kerken, die gelieerd is aan *Bewaar het pand*, is vaccinatie algemeen geaccepteerd; in de Hersteld Hervormde Kerk is vaccinatie weliswaar niet overal algemeen geaccepteerd, maar het kerkverband is zo pluriform dat daarin geen centraal gezag bestaat. Het landelijke kerkblad functioneert in elk geval niet op die manier. Voor zover er in dit kerkverband bezwaren leven tegen vaccinatie, zijn ze aan de rechterflank te vinden. (Enkele centrale figuren rond het *Gereformeerd Venster*, een reformatorische nieuwsbrief met een complotachtige inslag [zie 4.3.3.], waren echter wel afkomstig uit de Hersteld Hervormde Kerk.)

De Gereformeerde Gemeenten laten de keuze om wel of niet te vaccineren in principe bij het individuele gemeentelid. Dat bleek opnieuw tijdens de coronacrisis, althans uit de artikelen die verschenen in *De Saambinder*, het landelijke blad van dit kerkverband. Ds. A. Schreuder schreef in een artikel dat hij had geschreven in samenspraak met enkele andere predikanten uit de Gereformeerde Gemeenten dat vaccinatie een ‘zaak van het geweten’ was. De keuze voor of tegen vaccinatie moest genomen worden ‘voor het aangezicht des Heeren’ en dus weloverwogen. Vaccineren was op zichzelf niet inherent verkeerd, maar werd dat wel als daarop werd vertrouwd

³⁷ ‘Onrust’, *Reformatorisch Dagblad* (29 maart 2021).

en niet op God. C.S.L. Janse, die van 1971 tot 2003 hoofdredacteur was van het *Reformatorisch Dagblad*, leverde in *De Saambinder* kritiek op complottheorieën: hij waarschuwde tegen de vermenging van klassieke argumenten tegen vaccinatie met complottheorieën.³⁸ Meerdere auteurs, waaronder SGP-senator Peter Schalk, leverden echter kritiek op vaccinatiedrang en het onderscheid dat in hun ogen gemaakt werd tussen gevaccineerden en ongevaccineerden (bijvoorbeeld met het 2G- en 3G-beleid).

In *De Wachter Sions*, het kerkblad van de zeer behoudende Gereformeerde Gemeenten in Nederland, werd vaccinatie categorisch afgewezen. Dat betekende niet dat er geen andere argumenten werden gebruikt. Principiële argumenten en andere argumenten, die het gevaar van het vaccin benadrukten, raakten niet zelden vermengd. Hoewel ook hier complottheorieën in principe kritisch werden beschouwd, werd vaccinatie vanuit apocalyptisch perspectief geduid met teksten uit de Bijbel. Een auteur schreef echter dat ‘de inhoud van Zondag 10 van de Heidelbergse Catechismus’ genoeg reden zou moeten zijn om vaccinatie af te wijzen. In Zondag 10 staat dat gezondheid en ziekte de mens niet toevallig overkomen, maar uit de ‘vaderlijke hand’ van God afkomstig zijn. Een andere auteur hekelde de slogan ‘alleen samen krijgen we corona onder controle’, omdat daardoor de verwachting gesteld werd op het vaccin en niet op God.³⁹ In dat artikel werd ook het klassieke anti-vaccinatie-argument onder woorden gebracht: als je je laat vaccineren, maak je je ziek, terwijl je dat nog niet was. Dat argument stond echter niet op zichzelf. In hetzelfde artikel werd gewezen op de snelheid waarmee de vaccins ontwikkeld waren, terwijl ook werd gesteld dat door ‘sommige’ vaccins genetische veranderingen zouden kunnen optreden. In verschillende gemeenten van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, in elk geval die in Rhenen en Barneveld, werd onder de lezers van *De Wachter Sions* bovendien een uittreksel verspreid van de in 1966 overleden dr. C. Steenblok, de oprichter van het kerkverband, met argumenten tegen vaccinatie. Ook de visie van L.M.P. Scholten, een andere gezaghebbende (en eveneens reeds overleden) figuur binnen dit kerkverband, werd in *De Wachter Sions* herdrukt.

In het *Kerkblad der Oud Gereformeerde Gemeenten in Nederland* wordt relatief weinig over vaccinatie geschreven: slechts in twee artikelen (een tweeluik bovendien) werd direct op dit thema ingegaan. Hoewel vaccinatie in beide artikelen werd afgewezen, waren deze artikelen verschillend van toon. Het artikel van A.J. van Wingerden ging in op de achtergronden van vaccinatie en benadrukte vooral de klassieke bezwaren tegen inenten.⁴⁰ Het artikel van ds. A. Kort uit Krimpen aan de IJssel, die tijdens deze periode in landelijke media in opspraak raakte vanwege zijn uitspraken over corona (en homoseksualiteit), verbond theologische argumenten tegen vaccinatie echter met overheidsscepsis en complottheorieën. Er zou sprake zijn van corruptie bij farmaceuten, waaraan niets gedaan zou worden omdat alles ‘aan elkaar verkleefd en onlosmakelijk geworden’ zou zijn.⁴¹ Kort verbond vaccinatie bovendien met occulte praktijken, zodat vaccinatie niet alleen negatieve effecten zou hebben op het lichaam, maar ook de ziel zou schaden. Dergelijke opvattingen, waarin complottheorie en theologische argumenten dicht bij elkaar liggen, waren in andere kerkbladen vrijwel niet te vinden.

³⁸ C.S.L. Janse, ‘Vijandschap’, *De Saambinder* (25 november 2021), 7.

³⁹ C. Dubbeld, ‘Het coronavaccin’, *De Wachter Sions* (23 december 2020), 6-7.

⁴⁰ A.J. van Wingerden, ‘Historie en achtergronden’, *De Wachter Sions* (29 januari 2021), 26-27.

⁴¹ A. Kort, ‘In het licht van de tijd’, *Kerkblad der Oud Gereformeerde Gemeenten* (29 januari 2021), 27.

4.3.3. Verdieping: *Gereformeerd Venster*

Een voorbeeld van alternatieve media die in de gereformeerde gezindte circuleren en waarin een zeer kritische houding tegenover het overheidsbeleid rondom corona en vaccinatie werd aangenomen is het *Gereformeerd Venster*. Dit is een tweewekelijkse digitale nieuwsbrief met daarin een duiding van de actualiteit en commentaar op gebeurtenissen en ontwikkelingen binnen de gereformeerde gezindte. Daarnaast bevat de nieuwsbrief religieuze teksten, zoals achttiende-eeuwse stichtelijke gedichten en fragmenten van preken. Een deel van de bijdragen is afkomstig van de redactie, en een deel wordt ingezonden door lezers. De initiatiefnemers van de nieuwsbrief zijn beiden als predikant actief binnen de Hersteld Hervormde Kerk. Verschillende malen reflecteert de redactie openlijk op haar eigen taakopvatting. Daaruit blijkt dat zij die als bescheiden ziet en zichzelf niet als een autoriteit binnen de gereformeerde gezindte ziet, maar eerder als een kritische waakhond: 'Wij zijn geen gezagsinstantie en hebben geen enkele bevoegdheid. Wie daartegen de stem moeten verheffen, zijn de lidmaten van een [kerkelijke] gemeente.'⁴²

De nieuwsbrief is gericht tegen de 'afvlakking en vervlakking' in de gereformeerde gezindte.⁴³ Alle kwalijke ontwikkelingen in de gereformeerde gezindte zijn volgens de redactie een gevolg van de 'geesteloosheid' (de onvoldoende daadwerkelijke naleving van het geloof) bij het grootste deel van de gezindte, met haar leiders en spraakmakers voorop.⁴⁴ De auteurs zien de coronapandemie als een straf van God over Nederland en de wereld. Dit betekent dat de coronapandemie het Nederlandse volk vooral moet aanzetten tot een leven in overeenstemming met de voorschriften van de Bijbel. Deze religieuze duiding past binnen een traditie in de geschiedenis van het Nederlands protestantisme waarin tegenslagen (zoals ziektes) werden gezien als een straf van God voor de zonden van het Nederlandse volk. Binnen de gereformeerde gezindte als gezaghebbend beschouwde theologen deden dit in de zeventiende en achttiende eeuw, en later deed predikant en SGP-oprichter G.H. Kersten dit ook. Uit deze opvatting van corona volgt de conclusie dat de kerken tijdens de eerste golf hun deuren juist wijd open hadden moeten zetten, om het Nederlandse volk op te roepen naar de kerk te komen en hun leven te beteren.⁴⁵

Een van de grootste pijnpunten omtrent het coronabeleid zijn dan ook de beperkingen die er werden gesteld aan het fysieke kerkbezoek. In het verbod (dringende overheidsadvies) op kerkdiensten met meer dan 30 mensen of waar geen anderhalve meter afstand gehouden kon worden zien de brieveschrijvers het begin van een ontwikkeling die uiteindelijk zal leiden tot een afschaffing van de godsdienstvrijheid.

Uit veel bijdragen spreekt het gevoel buitengesloten te raken uit de samenleving. De kerkgang wordt steeds moeilijker gemaakt, en ook in de eigen directe omgeving niet altijd begrepen. In het overheidsbeleid en in de media lijkt het volksdeel dat uit gewetensovertuiging niet vaccineert bovendien niet meer in tel te zijn.⁴⁶ Uit de nieuwsbrieven spreekt bovendien een wantrouwen in de overheid. De gereformeerde gezindte wordt verweten over het algemeen veel te goedgelovig te zijn richting de

⁴² *Gereformeerd Venster*, 14 december 2020.

⁴³ <http://www.gereformeerdvenster.nl> (geraadpleegd op 14 december 2023).

⁴⁴ 'Rondzendbrief tegen 'vervlakking' in eigen kring', *Reformatorisch Dagblad*, 22 oktober 2020.

⁴⁵ *Gereformeerd Venster*, 14 december 2020.

⁴⁶ *Gereformeerd Venster*, 17 november 2020.

overheid. Dat is onjuist, want: ‘De geschiedenis staat vol van voorbeelden dat overheden misbruik hebben gemaakt van naïef vertrouwen.’⁴⁷ Ook het *Reformatorisch Dagblad* is daarin veel te meegaand.⁴⁸ Soms reflecteert de redactie bewust op de vraag hoe actief een christen zich mag verzetten tegen de overheid. Actief verzet wordt afgewezen. In plaats daarvan pleit men voor een ‘waardig protest’.⁴⁹

Hoewel de auteurs primair religieus bezwaard zijn tegen het gebruik van een vaccin (vaccinatie gaat in hun ogen niet samen met een gelovig leven met God), wijzen ze ook op de gezondheidsrisico’s die er volgens hen bij komen kijken. Die zijn aanzienlijk: ‘Mogelijk zal het coronavaccin voor veel mensen gevaarlijker voor de gezondheid zijn dan het coronavirus zelf.’⁵⁰ De bijwerkingen worden sterk benadrukt, en bovendien wordt opgemerkt dat het vaccin weinig getest zou zijn.⁵¹ Ook betwijfelt men de betrouwbaarheid van de testen die gebruikt werden voor Testen voor Toegang. Dit zien de auteurs vooral als een middel om de ongevaccineerden van de maatschappij uit te sluiten.⁵²

Af en toe komen complottheorieën naar voren in de nieuwsbrief. De meeste stukken waarin dit het geval is, zijn ingezonden door externe auteurs. Daarom is er variatie in de mate waarin complotdenken zich manifesteert. Zo schrijft een scribent over de vraag wat je nu moet geloven van complottheorieën: ‘Kernen van waarheid, die makkelijk worden genegeerd, blijven rondzingen.’⁵³ Dit is vaak ook de teneur van andere gevallen waarin complottheorieën voorkomen. Soms wordt gesteld dat de overheid vooral de belangen van Big Pharma dient.⁵⁴

De communicatie vanuit de overheid wordt veelal zeer kritisch ontvangen, en vaak verbonden aan andere in Nederland waargenomen misstanden. Een auteur noemt het betreurenswaardig dat de wetenschap inmiddels de plaats van God ingenomen heeft. Het is ook betreurenswaardig dat het kabinet doet alsof ‘wij Nederlanders als mensen het virus de baas kunnen en moeten worden. Hiermee ontkent het kabinet het geestelijke karakter van wat er momenteel gebeurt.’⁵⁵ De overheid zou juist op moeten roepen tot een terugkeer naar God.⁵⁶ De slogan ‘Samen krijgen we corona onder controle’ wordt gezien als illustratief voor het onjuiste perspectief dat de overheid op de pandemie heeft.⁵⁷

Veel bijdragen in de nieuwsbrief bevatten voetnoten naar onderliggende websites. Soms zijn er kritische reacties van lezers op deze bronnen. De redactie plaatst in die gevallen een toelichting, maar gaat niet in op de specifieke inhoud van de kritiek. Zij geeft aan dat zij het niet noodzakelijk eens is met de volledige inhoud van websites

⁴⁷ *Gereformeerd Venster*, 17 november 2020.

⁴⁸ *Gereformeerd Venster*, 25 januari 2021.

⁴⁹ *Gereformeerd Venster*, 20 september 2021.

⁵⁰ *Gereformeerd Venster*, 17 november 2020; 28 december 2020.

⁵¹ *Gereformeerd Venster*, 17 november 2020; 28 december 2020.

⁵² *Gereformeerd Venster*, 11 januari 2021.

⁵³ *Gereformeerd Venster*, 15 november 2021.

⁵⁴ *Gereformeerd Venster*, 1 december 2020.

⁵⁵ *Gereformeerd Venster*, 7 februari 2022.

⁵⁶ *Gereformeerd Venster*, 25 januari 2021.

⁵⁷ *Gereformeerd Venster*, 8 februari 2021.

die als bron genoemd worden.⁵⁸ Een van de vaker terugkerende bronnen is de Buitenparlementaire Onderzoekscommissie 2020.⁵⁹

Het *Gereformeerd Venster* geeft geen informatie over het aantal abonnees. Dit maakt het lastig in te schatten hoe groot de groep binnen de gereformeerde gezindte is die de visie van het *Gereformeerd Venster* deelt. In theologisch opzicht bevindt de redactie zich op de uiterste rechterflank van de gereformeerde gezindte, maar dit zegt nog niet meteen iets over de lezers. Wat wel een indicatie biedt is het feit dat, buiten de twee predikanten die behoren tot de initiatiefnemers, geen andere gezagsdragers van binnen de gereformeerde gezindte (zichtbaar) aan het initiatief meewerken. Wel besteedde het *Reformatorisch Dagblad* aandacht aan het initiatief, wat laat zien dat er door de krant wel een zeker belang aan toegekend wordt. Dit is echter ook voor een deel verklaarbaar doordat het *Gereformeerd Venster* het *Reformatorisch Dagblad* regelmatig bekritiseert. Duidelijk is in ieder geval dat een (klein) deel van de gereformeerde gezindte gevoelig is voor de beschouwingen die *Gereformeerd Venster* biedt.

⁵⁸ Gereformeerd Venster, 11 januari 2021.

⁵⁹ Gereformeerd Venster, 31 mei 2021; 23 augustus 2021.

5. Conclusies

In de interviewdata van dit onderzoek zijn vier typen vaccinatieweigeraars gevonden onder reformillennials, namelijk de traditionalist, de religieuze twijfelaar, de complotdenker en de wantrouwende twijfelaar.

Van deze vier is de traditionalist het enige type dat overeenkomt met de bevindingen van eerdere studies naar motieven van het weigeren van vaccinaties uit het rijksvaccinatieprogramma onder reformatorische mensen. Net als bijvoorbeeld Ruijs en anderen⁶⁰ en Veenman en Jansma⁶¹ concluderen, draagt de traditionalist een mix aan argumenten aan die deels gaan over twijfel aan de veiligheid van de vaccins en daarmee een zeker wantrouwen van gezondheidsinstanties impliceren. Dit type benadrukt echter dat het religieuze waardepatroon van het vertrouwen op de voorzienigheid van God doorslaggevend is in de motivatie om het coronavaccin niet te nemen. Geïnspireerd door bronnen uit de eigen reformatorische zuil vinden de traditionalisten dat vaccinatie in strijd is met dit vertrouwen op de voorzienigheid van God over of en wanneer iemand ziek wordt en wijzen ze elke vorm daarvan categorisch af. Traditionalisten zijn overtuigd van hun mening en staan niet of nauwelijks open voor argumenten van overheden of medische instanties, te meer omdat dezelfde reformatorische zuil gefundeerd is in de gedachte dat de staat zelf is afgeweken van het juiste ideologische (bijbelse) spoor.⁶²

De andere drie typen vaccinatieweigeraars onder jongvolwassenen uit de Biblebelt stoelen hun motivaties niet zozeer op andere waardepatronen dan de traditionalist. Wel verschillen ze sterk in de manier waarop ze die waardepatronen omzetten in concrete motieven om het vaccin niet te nemen. Waar de traditionalist de zuil of traditie volgt in het nemen van beslissing om het coronavaccin wel of niet te nemen, tonen de religieuze twijfelaar, de complotdenker en de wantrouwende twijfelaar zich ontzuild bij het nemen van die beslissing.

Dit is opmerkelijk, aangezien de Biblebelt bekend staat als een sterk verzuilde religieuze groep die zich heeft ontwikkeld als reactie op de algemene ontzuiling die in Nederland vanaf 1960 doorzette.⁶³ De religieuze identiteit en daaruit voortvloeiende ethische keuzes van haar leden worden gevormd in de zuil en bepaald door autoriteiten uit eigen kring. Een uitgebreide infrastructuur van media, waaronder een dagblad, diverse (al dan niet aan een specifieke kerkelijke denominatie verbonden) week- en maandbladen faciliteert dat proces, aangezien televisie (en soms ook radio) niet toegestaan is. Het mediagebruik van de onderzochte reformatorische millennials blijkt zich echter niet meer te beperken tot de media uit de eigen zuil. Gefaciliteerd door de opkomst van het internet gebruiken zij vooral de algemene landelijke media, soms aangevuld met media uit eigen kringen om hun mening te vormen.

⁶⁰ Ruijs et al., 'How orthodox protestant parents decide on the vaccination of their children'; Ruijs, *Acceptance of Vaccination*.

⁶¹ Veenman & Jansma, 'The 1978 Dutch polio epidemic'.

⁶² Van Lieburg, 'Revisiting the history of religious resistance'.

⁶³ Janse, *Bewaar het pand*.

Zoals bekend uit eerder onderzoek hangt het in aanraking komen met andere perspectieven door een divers mediagebruik samen met een meer individualistische religieuze identiteit, waarin keuzes niet *zuil*bepaald, maar *zelf*bepaald zijn.⁶⁴ Als een religieuze identiteit meer individualistisch wordt, betekent dit dat religieuze waardepatronen nog wel degelijk ten grondslag liggen aan deze identiteit, maar dat de religieuze traditie minder invloed heeft op de individuen, dat de toepassing van religieuze waardepatronen op bijvoorbeeld ethische kwesties minder langs traditionele argumentatielijnen loopt en dat de uitkomst ook meer divers kan zijn.⁶⁵ Al deze kenmerken zijn zichtbaar in de motieven van religieuze twijfelaars, complotdenkers en wantrouwende twijfelaars in deze studie. De keuze om het coronavaccin wel of niet te nemen, wordt niet meer vanzelfsprekend ontleend aan autoriteiten uit de eigen zuil, maar deze respondenten nemen die zelf, daarbij geïnspireerd door meer diverse informatie- en inspiratiebronnen die niet noodzakelijk gebonden zijn aan de zuil. Ze stellen daarbij verschillende elementen uit hun identiteit centraal, waardoor de doorslaggevende motivaties om zich niet te laten vaccineren ook veel meer uiteen zijn gaan lopen dan bekend is uit eerder onderzoek naar vaccinatieweigering in de Biblebelt. Het gevolg is dat de Biblebelt niet langer kan worden beschouwd als één groep wat betreft de motieven voor vaccinatieweigering.

Zo is de motivatie van de religieuze twijfelaar wel gestoeld op dezelfde religieuze waarde als dat die van de traditionalist, maar zorgt het ontzuilde en individualistische karakter voor een andere visie op vaccinatie. Ook bij de religieuze twijfelaar draait de beslissing over vaccinatie om vertrouwen op God. Dit type volgt echter niet automatisch het discours van de traditie en wijst vaccinatie niet categorisch af, maar bepaalt bij elke vaccinatie zelf of hij of zij deze beslissing kan nemen in vertrouwen op God. Om die beslissing te nemen laten ze zich inspireren door een divers palet aan inspiratiebronnen, waaronder overheidscommunicatie (via algemene mediakanalen). Veel van de religieuze twijfelaars besloten bijvoorbeeld om hun kinderen wel de vaccinaties uit het rijksvaccinatieprogramma te geven. Dat ze de coronavaccinatie na lang twijfelen niet namen, is vooral door het imago van maakbaarheid dat zij rond dit vaccin vonden hangen. Dit imago conflicteert voor hen teveel met hun religieuze normen. Hoewel religieuze twijfelaars hun inspiratie niet enkel zoeken in zuilmedia, blijkt één van de meest toonaangevende opiniemakers in de Biblebelt, het *Reformatorisch Dagblad*, dezelfde argumentatielijnt te gebruiken. Hoewel daar zeker ook ruimte was voor het geluid van de traditionalist, benadrukte de hoofdredactie toch vooral dat vaccinatie een persoonlijke keuze is die in vertrouwen op God gemaakt moet worden.

Interessant is dat het individualistische en ontzuilde karakter van de motivatie van de religieuze twijfelaar een grotere rol geeft aan de overheid dan bij de traditionalist het geval is. Aangezien religieuze twijfelaars de communicatie van de overheid zelf wegens en niet interpreteren door het filter van de zuil, wordt het imago dat overheid en media neerzetten doorslaggevend. Door het coronavaccin te veel te framen in termen van maakbaarheid van het leven, wordt het voor de religieuze twijfelaar moeilijk de beslissing te nemen in vertrouwen op God.

⁶⁴ Zie bijvoorbeeld: Beekers, *Precarious Piety*; Berger, *The Many Altars of Modernity*.

⁶⁵ De Beer, 'How Individualized are the Dutch?'

De complotdenkers onder de millennials uit de Biblebelt vinden de bron van hun motivatie in wantrouwen van overheidsinstaties en algemene media, wat op zichzelf al langer in de reformatorische zuil waarneembaar is. Ook zij zijn echter ontzuid en bepalen zelf hoe ze dit algemene wantrouwen vertalen naar een standpunt over het coronavaccin en welke inspiratiebronnen ze daarvoor gebruiken. Het gevolg is dat de motivatie van complotdenkers enkel gebouwd is op dit wantrouwen van instaties en volledig losgekoppeld is van de religieuze waarde van vertrouwen op God. Veel van complotdenkers geven zelfs expliciet aan dat deze religieuze waarde geen enkele rol heeft gespeeld in hun beslissing. Wel koppelen ze hun wantrouwen soms aan andere reformatorische noties over angst voor inmenging door een overheid die in hun ogen een moreel verwerpelijk beleid voert op ethisch terrein.

Hun openheid voor inspiratiebronnen buiten de zuil zorgt er bovendien voor dat de complotdenkers aanhaken bij het discours van wantrouwen van overheidsinstaties en algemene media dat breder in de samenleving leeft. Vaak refereren de respondenten naar een algemeen wantrouwen richting de (landelijke) overheid in hun lokale sociale omgeving. Het individualisme en het ontzuide mediagebruik van deze refomillennials leiden zelfs tot het zichzelf ingraven in informatienetwerken van alternatieve mediakanalen. De reformatorische complotdenker is dus net als de traditionalist nauwelijks te bereiken voor boodschappen vanuit de overheid en algemene media. In tegenstelling tot de traditionalist, is dit type echter ook niet te bereiken via religieuze zuilmedia.⁶⁶

Net als de complotdenkers baseren de wantrouwende twijfelaars onder de respondenten hun motivatie voor het weigeren van het coronavaccin volledig op het wantrouwen van de veiligheid van het vaccin, de medische instanties en/of de overheidscommunicatie. Ze zijn eveneens ontzuid en vinden het belangrijk om zelf te bepalen welke beslissing ze nemen over het coronavaccin en op basis waarvan ze dat doen. In deze beslissing speelt het traditionele religieuze argument van vertrouwen op God geen rol en gaat het vooral over de vraag of het vaccin, de ontwikkelaars daarvan en de communicatie daarover door de overheid betrouwbaar zijn. Wel zijn de wantrouwende twijfelaars minder vast overtuigd van die onbetrouwbaarheid van (overheids)instanties, en staan ze open voor zowel het perspectief van alternatieve informatiebronnen als het dat van overheden en algemene media. Het wantrouwen dat sterk overheerst in hun sociale omgeving zet hen er echter toe aan om het vaccin uiteindelijk niet te nemen.

De beslissing van de wantrouwende twijfelaars had anders uit kunnen vallen als zij minder negatieve geluiden over het coronavaccin hadden gehoord in hun omgeving. Dat roept de vraag op hoe het komt dat er in sommige sociale omgevingen op zo'n grote schaal wantrouwen richting (overheids)instaties heerst. De focusgroepinterviews met een aantal sleutelfiguren uit Barneveld en Alblasterdam geven de mogelijkheid om meer inzicht te krijgen in het collectieve discours (van wantrouwen) over overheidsinstaties in dorpsgemeenschappen op de Biblebelt waardoor de complotdenker en de wantrouwende twijfelaar worden geïnspireerd.

⁶⁶ Zoals uit de analyse van de mediaplatforms blijkt, zijn er wel enkele kleine reformatorische platforms die actief (religieuze) complottheorieën over overheden verspreiden. Geen van de respondenten heeft echter verwezen naar deze platforms, wat doet vermoeden dat refomillennials daar nauwelijks mee in aanraking komen.

De vergelijking tussen de interviews met de Barnevelders en Alblasserdam leert dat beide dorpen (of meerder dorpskernen in het geval van Barneveld) zichzelf als een hechte dorpsgemeenschap beschouwen met een eigen identiteit. Om deze identiteit te beschermen wordt er aan zogenaamd *symbolic boundary work* gedaan, wat betekent dat buitenstaanders worden gedefinieerd in termen van het omgekeerde van hoe men de eigen dorpsidentiteit ziet.⁶⁷ Een belangrijke parameter om de symbolische grenzen te bepalen in zowel Barneveld als Alblasserdam is de tegenstelling tussen stad en platteland. In beide dorpen identificeert men zich met het platteland en worden buitenstaanders in termen van ‘stads’ gedefinieerd. Een andere kenmerk van buitenstaanders is genderinclusiviteit, aangezien de dorpen zichzelf als conservatief zien. In dit interpretatieframe van de werkelijkheid worden landelijke en provinciale overheden geschaard onder buitenstaanders. Buitenstaanders, waar het dorp wel een goed contact mee kan hebben en mee wil samenwerken zolang de zelfstandigheid en eigenheid van het dorp worden gerespecteerd.

Het verschil tussen Barneveld en Alblasserdam is dat Barneveld een collectieve negatieve ervaring heeft met diverse overheidsdiensten die de dorpscultuur niet hebben gerespecteerd, terwijl Alblasserdam die niet heeft. De MKZ-crisis heeft ervoor gezorgd dat Barneveld zijn eigen symbolische grenzen nog meer is gaan benadrukken en een diepgeworteld en collectief gedeeld wantrouwen heeft ontwikkeld tegenover bovenlokale overheidsdiensten. De oproep van de landelijke overheid om het coronavaccin te nemen stuitte daarom alleen al op collectieve weerstand en wantrouwen omdat die van de landelijke overheid kwam. In Alblasserdam lag dat veel genuanceerder. Ook daar bewaakte men de symbolische grenzen van de eigen identiteit tijdens de uitrol van de coronamaatregelen, maar was de communicatie met overheidsdiensten beter door het ontbreken van een dergelijk collectief ervaren trauma met deze diensten. De focusgroepinterviews laten daarmee zien dat er een sociale dynamiek van gedeeld wantrouwen ten opzichte van overheidsinstanties kan ontstaan als deze instanties geen rekening houden met de eigenheid en zelfstandigheid van een dorpscultuur. Een collectief gedeelde ervaring van overheidsfalen van een aan de overheid gelieerde organisatie in een hechte (conservatieve) dorpscultuur kan zelfs uitgroeien tot een diepgeworteld wantrouwen ten opzichte van alle overheidsinstanties. Het is dan ook belangrijk om rekening te houden met de symbolische grenzen van zo’n dorpscultuur en overheidsplannen door lokale overheden te laten door implementeren op een manier die bij het dorp past.

⁶⁷ Lamont & Molnár, ‘The Study of Boundaries in the Social Sciences’.

6. Aanbevelingen

Uit het onderzoek blijkt dat de bestudeerde groep niet homogeen is: er bestaan grote verschillen in de argumenten van refomillennials tegen de coronavaccinatie. Een one size fits all-benadering doet geen recht aan die diversiteit en is daarom ongeschikt. Waar voor een tweetal typen vaccinatieweigeraars religieuze opvattingen een doorslaggevende rol spelen, zijn er twee andere typen refomillennials – de typen wantrouwende twijfelaar en complotdenker – voor wie religieuze overtuigingen niet of nauwelijks een rol speelden bij hun beslissing om het vaccin niet te nemen. Zij baseerden hun keuze op andere relevante aspecten van hun wereldbeeld, vaak gelieerd aan de streek- en dorpscultuur, en weigerden het vaccin vanwege het in meer of mindere mate wantrouwen van (overheids)instanties. Uit eerder onderzoek was al bekend dat religieuze en niet-religieuze argumenten tegen vaccinatie in het verleden onder bevindelijk-gereformeerden vaak hand in hand gingen. De ontkoppeling van deze argumenten lijkt echter nieuw te zijn en heeft als implicatie dat een benadering die zich vooral richt op de religieuze context en op religieuze argumenten bij deze twee typen vermoedelijk weinig effect zal hebben. Bij deze twee typen is het voor de overheid vooral belangrijk om te werken aan het wekken van vertrouwen in de lokale context.

Ook binnen de groep refomillennials voor wie religieuze overtuigingen wel doorslaggevend is voor de beslissing om het vaccin te weigeren is er diversiteit in het omgaan met deze overtuigingen. Voor sommigen – de traditionalisten – houdt de religieuze notie van vertrouwen op God automatisch een afwijzing van alle vaccinaties in op grond van zuilgebonden inspiratiebronnen. Dit type is nagenoeg onbereikbaar voor het herzien van de mening. Voor anderen – het type religieuze twijfelaar – kan dezelfde religieuze notie prima samengaan met vaccinatie. Voor dit type is het vooral belangrijk dat het vaccin in afhankelijkheid van God genomen kan worden. Het imago ofwel de framing van het vaccin wordt daarmee heel belangrijk, en niet alleen zoals die plaatsvindt via reformatorische communicatiekanalen, maar ook in (algemene) communicatie via mainstream (sociale) media. De religieuze twijfelaar blijkt namelijk sterk geïndividualiseerd en ontzuid. Hoewel de religieuze overweging doorslaggevend is, laat dit type zich breed informeren en maakt de beslissing over coronavaccinatie zelf. Precies omdat dit type de framing in de mainstream media laat meewegen in de beslissing zal speciaal op de Biblebelt gerichte communicatie wellicht enigszins helpen, maar zeker niet afdoende zijn. Voor de traditionalist, maar met name voor de religieuze twijfelaar is het belangrijk dat er een algemene communicatiestrategie komt die rekening houdt met deze religieuze context.

Het advies is om een netwerk op te zetten waarin expertise rondom de bevindingen uit dit rapport wordt verzameld: het signaleren van veranderingen in de Biblebelt, het begrijpen van de religieuze context, en het begrijpen van de aanwezigheid van wantrouwen richting (overheids)instanties in lokale contexten. Omdat de lokale context daarbij een belangrijke rol speelt, kunnen die netwerken het beste allereerst op gemeentelijk niveau georganiseerd worden. Daarnaast kan er een landelijk overleg gecreëerd worden, waarin zowel leden van de gemeentelijke netwerken als ambtenaren van het ministerie participeren. Op die manier kan het begrip van de lokale en religieuze dynamiek worden vergroot en kunnen ontwikkelingen sneller worden opgemerkt.

Een dergelijk netwerk zou niet alleen over vaccinatie, en wellicht zelfs niet eens enkel over medische aangelegenheden moeten overleggen. Het is een goede gelegenheid om ook op andere gebieden (zoals veiligheid) een vinger aan de pols te houden. Uit het onderzoek blijkt dat religie en andere factoren met elkaar interacteren, waardoor een overleg waarin meerdere terreinen worden bestreken van belang is. Omdat de Biblebeltgemeenten op demografisch, sociaal en economisch gebied op elkaar lijken, heeft zo'n overleg bovendien meerwaarde. Een samenwerking of samenvoeging met het Kennisnetwerk Bijbelgordel van de politie is daarbij wellicht een optie. Overheidsinstanties op verschillend niveau en verbonden aan verschillende ministeries kunnen dan in geval van voorlichtingscampagnes in kleinere of grotere crises gebruikmaken van de expertise van dit netwerk.

Naast het inrichten van een dergelijk netwerk is het aan te bevelen om te werken aan het herstellen van vertrouwen in overheidsinstanties in lokale gemeenschappen (op de Biblebelt) waar dat onder druk staat. Daarbij is het in de Biblebelt belangrijk om predikanten te betrekken. Zij kunnen (soms onbewust) het beeld van overheidsinstanties negatief beïnvloeden maar ook (mede) een positieve wending daaraan geven.

In het vervolg zullen deze aanbevelingen verder worden uitgewerkt in drie delen. Het eerste deel gaat dieper in op het instellen van een netwerk, de participanten en de verschillende taken ervan. Vervolgens zal worden uiteengezet welke initiatieven in de lokale en religieuze context kunnen worden opgestart om het vertrouwen in (overheids)instanties te herstellen. Deze eerste twee delen gaan over het organiseren en instandhouden van een kennis- en informatiebasis in 'vredestijd' waarop teruggevallen kan worden in tijden van crisis. In het derde deel zullen de aanbevelingen voor de communicatie van overheidsinstanties tijdens crises besproken worden.

6.1. Lokaal overleg en landelijk netwerk

Een belangrijk middel om effectief te kunnen communiceren tijdens (gezondheids)crises is dus het kunnen terugvallen op netwerken met up-to-date kennis over de Biblebelt en wantrouwen in conservatieve dorpsculturen. Het advies is om dat op twee bestuurlijke niveaus te organiseren, namelijk op lokaal en nationaal niveau. Op het lokale niveau richten alle gemeenten uit de Biblebelt die bijvoorbeeld een lage vaccinatiegraad hebben en/of waar wantrouwen richting de overheid sterk aanwezig is, een netwerk op dat enkele keren per jaar bijeenkomt om kennis te delen en ontwikkelingen te bespreken. Dit kan aangevuld en onderbouwd worden met een digitale kennisbibliotheek over de lokale (religieuze) gemeenschap. Het ministerie van VWS (en andere ministeries) blijft op de hoogte van de ontwikkelingen in de verschillende gemeenten aan de hand van een bovenlokaal overleg, waarin vertegenwoordigers uit het lokale netwerk en ambtenaren van ministeries participeren. Op die manier blijven ministeries op de hoogte van lokale ontwikkelingen en horen gemeentes hoe er in andere plaatsen met vraagstukken wordt omgegaan. Dit bovenlokale overleg kan bijvoorbeeld een- of tweemaal per jaar bijeenkomen en ondersteund worden door een digitale kennisbibliotheek waarin de plaatselijke kennis aan elkaar wordt gelinkt.

6.1.1. Doelstelling 1: Signaleren van veranderingen in de Biblebelt

De resultaten van dit onderzoek impliceren dat de opvattingen van reformatorische jongeren veranderen: de komst van internet en smartphone heeft geleid tot ander – meer ontzuid – mediagebruik en een veranderende houding ten opzichte van de reformatorische zuil. Ook de (veranderende) lokale context kleurt de opvattingen van deze groep. Om de richting van deze veranderingen goed te kunnen volgen, is meer nodig dan een rapport als dit. Een belangrijke taak van het lokale overleg is dus om dergelijke ontwikkelingen vroeg te signaleren en te communiceren zodat interventies gedaan kunnen worden (als dat nodig is).

Uit het onderzoek blijkt ook dat niet alle respondenten hun keuze tegen vaccinatie baseren op de traditionele religieuze argumenten. Dat betekent dat deze groep wat dit betreft – alle respondenten waren immers trouwe kerkgangers – niet als homogeen gezien kan worden. Het is dan ook belangrijk dat niet alleen de ontwikkelingen in religieuze argumentaties op de voet gevolgd worden, maar ook dat de groep die wantrouwend staat ten opzichte van de overheid wordt bestudeerd.

6.1.2. Doelstelling 2: Kennen van religieuze gevoeligheden

Het is daarnaast belangrijk dat het netwerk de religieuze gevoeligheden kent, met name voor het type respondenten dat ethische keuzes maakt op basis van geloofsovertuigingen. Dat het kennen van die gevoeligheden belangrijk is, blijkt uit de bevinding dat de hoofdmotivatie van de religieuze twijfelaars om niet te vaccineren lag in de communicatie van de overheid. Deze religieuze twijfelaars hadden moeite met de slogan ‘alleen samen krijgen we corona onder controle’. Hun moeite daarmee lag niet in de solidariteit waar om gevraagd werd, maar in het gevoel van maakbaarheid dat uit deze zin zou spreken. Corona onder controle krijgen was volgens hen niet iets dat overheid of samenleving zelf konden bewerkstelligen, maar door God gegeven moest worden. De religieuze twijfelaars zijn over het algemeen niet wantrouwend naar de overheid, maar vinden dat wat de overheid in de coronacrisis wilde niet in overeenstemming is met de reformatorische interpretatie van de Bijbel. Het beoogde effect van de slogan – vragen om solidariteit – werd in deze groep dus niet bereikt, hoewel dat met andere communicatie vermoedelijk wel was gelukt.

De tweede doelstelling van het overleg op lokaal niveau is dus dat de religieuze gevoeligheden die bekend zijn, gecommuniceerd worden naar het nationaal niveau, zodat er in tijden van crisis gebruikgemaakt kan worden van deze kennis.

6.1.3. Doelstelling 3: Kennen gevoeligheden van de wantrouwende lokale burger

Gezien de bevinding dat er ook reformatorische christenen zijn die een heel ander repertoire van argumenten aanboren als onderbouwing voor ethische keuzes, is het ook belangrijk dat er kennis is over de gevoeligheden van deze wantrouwende weigeraar. Zowel de complotdenker als de wantrouwende twijfelaar uit dit onderzoek zal immers niet overtuigd worden door landelijke slogans die rekening houden met de religieuze gevoeligheid voor maakbaarheidsdenken. Integendeel, beide typen zijn erg gericht op empirisch bewijs. Ze zijn echter te wantrouwend naar de overheid en hebben zoveel tegengesteld bewijs gezien of gezocht dat ze de overheidscommunicatie niet meer geloven. Om tijdens crises effectief te kunnen communiceren is het

belangrijk dat de lokale werkgroep de argumentaties en de basis van het wantrouwen van deze groep (reformatorische) burgers goed kent.

Wantrouwen richting overheidsinstanties wordt door respondenten wel gelinkt aan religieuze overtuigingen, maar heeft vooral te maken met de inbedding in de lokale context. Het blijkt wortel geschoten te hebben tijdens eerdere ervaringen met de overheid, bijvoorbeeld met het landbouwbeleid. Dit is niet slechts een individueel probleem van bijvoorbeeld een boer die zich bedreigd voelt door de overheid, maar wordt sociaal gedeeld in hechte dorpsgemeenschappen, die te maken kregen met in hun ogen falend overheidsbeleid. Zo blijkt uit het focusgroepinterview met sleutelfiguren uit de gemeente Barneveld dat daar een collectief gedeeld trauma is na de grootschalige ruiming van koeien tijdens de MKZ-crisis van 2001. Dit brengt een dorpsdiscours met zich mee waarin niet alleen het ministerie van Landbouw maar alle ministeries en overheidsdiensten bij voorbaat worden gewantrouwd. Er zijn echter grote verschillen tussen lokale gemeenschappen in de aard, oorzaak en schaal van dit wantrouwen, zoals blijkt uit de vergelijking die is gemaakt met Alblisserdam. Het is daarom belangrijk dat de lokale werkgroep de dorpscultuur goed kent, inclusief de daarin aanwezige en wellicht specifiek voor de lokale cultuur geldende elementen van wantrouwen richting overheden.

6.1.4. Samenstelling lokale werkgroepen en landelijke informatienetwerk

Om de in de eerdere paragrafen genoemde taken te kunnen uitvoeren is het aan te raden om op lokaal niveau een werkgroep in te stellen met expertise over de dorpscultuur of -culturen, het reformatorische gedachtegoed en het lokale wantrouwen richting de overheid. Het is daarbij belangrijk dat er mensen in de werkgroep participeren die het dorp, de lokale Biblebelt en/of het lokale discours van wantrouwen van binnenuit kennen, maar ook dat zij niet gehinderd worden door (kerk)politieke belangen. Dat laatste zou er namelijk voor kunnen zorgen dat zaken onder- of overbelicht worden. Het is daarom niet aan te raden om lokale politici of kerkleiders en predikanten in de werkgroep te plaatsen. Wel is het belangrijk dat de participanten in de lokale werkgroepen worden vertrouwd door het deel van de bevolking dat ze vertegenwoordigen. Kortom, een lokale werkgroep kan het beste bestaan uit niet (kerk)politiek geëngageerde sleutelfiguren die het reformatorische gedachtegoed, de dorpscultuur en/of het lokale discours van wantrouwen van binnenuit kennen. Daarbij sluiten enkele ambtenaren aan met kennis van zaken, zodat zij de link naar het (lokale) bestuur kunnen maken.

Het landelijke netwerk heeft als doel om de lokale kennis bij elkaar te brengen en de ministeries en andere nationale overheidsorganen te informeren. Het is daarom belangrijk dat daarin vertegenwoordigers van de lokale werkgroepen en van de nationale overheid participeren. Tot de laatste groep behoren niet alleen vertegenwoordigers van diverse ministeries (Volksgezondheid, Veiligheid en Justitie), maar ook van uitvoerende organen zoals het RIVM en de Nationale Politie.

6.2. Werken aan vertrouwen

Zoals ook al bekend is uit eerder onderzoek naar wantrouwen in de overheid,⁶⁸ blijkt ook uit dit onderzoek dat wantrouwen vanwege negatieve ervaringen met een overheidsinstantie effecten kan hebben op veel bredere schaal en voor langere tijd. Het ondermijnt het vertrouwen in elke overheidsinstantie en zorgt ervoor dat burgers de adviezen van geen enkele overheidsinstantie meer opvolgen en niet meer participeren in het nationale collectief. In de individuele interviews is dit afgehaakte gedrag te zien bij met name de complotdenkers. Op lokale schaal is Barneveld een voorbeeld van een dorpscultuur die minder participeert in de Nederlandse samenleving door collectief wantrouwen. Vanwege de grote impact die afgehaakte groepen kunnen hebben op de samenleving als geheel is het advies om te werken aan het herstellen van vertrouwen tussen overheid en complotdenkers als culturele groep en tussen overheid en dorpsculturen met een collectief wantrouwen als geografische groep.

Een meer decentrale aanpak, waarbij de lokale overheid een grote rol speelt, zou een oplossing kunnen zijn. De vergelijking tussen Barneveld en Alblasterdam die in dit rapport is gemaakt geeft aanleiding om te veronderstellen dat het zoveel mogelijk lokaal doorvertalen en invullen van algemene doelen door de rijksoverheid het draagvlak vergroot. Individuen en dorpsgemeenschappen in de Biblebelt blijken gehecht aan hun autonomie en hebben de neiging minder mee te werken als ze het gevoel hebben dat hen wordt voorgeschreven hoe een crisissituatie moet worden opgelost. Een concrete doorvertaling van decentraal crisisbeleid naar de coronacrisis is dat de rijksoverheid enkel doelstellingen (zoals het inperken van het aantal besmettingen) oplegt en de lokale overheid de vrijheid geeft om maatregelen in te stellen die passen bij de lokale cultuur. Een kanttekening daarbij is wel dat meer onderzoek nodig is waarin grondiger wordt gekeken naar de voor- en nadelen van een decentrale aanpak van crisismanagement voordat daartoe wordt overgegaan.

Daarnaast is belangrijk om te realiseren dat bestaande ernstige vertrouwensbreuken tussen een dorp en overheden (zoals die in Barneveld is) eerst opgelost moeten worden voordat een decentrale aanpak kan werken. In het focusgroepinterview met sleutelfiguren uit Barneveld werden de suggesties gedaan dat het serieus nemen van de pijn en frustraties en het publiek aanbieden van excuses door overheidsinstanties onderdeel van die aanpak zouden moeten zijn. Op basis van de resultaten uit dit rapport is het niet mogelijk om een gedetailleerd advies voor een dergelijk plan van aanpak te geven. Ook hebben de onderzoekers onvoldoende expertise op dit punt. Het advies is daarom om een vervolgonderzoek te doen dat zich rekenschap geeft van collectief wantrouwen in dorpen als Barneveld en onderzoekt welke aanpak nodig is om vertrouwen te herstellen.

Er zijn vanuit dit onderzoek ook signalen dat het religieuze discours in de Biblebelt kan bijdragen aan de legitimering van wantrouwen in de overheid en afhaken van de Nederlandse samenleving. De complotdenkers en wantrouwende twijfelaars legitimeren hun wantrouwen immers deels vanuit de religieuze interpretatie van de Nederlandse overheid als vertegenwoordiger van antichristelijke waarden. Dat impliceert niet automatisch dat dit imago van de overheid de overhand heeft in het

⁶⁸ Zie bijvoorbeeld: Hitlin & Shutava, *Trust in Government*; Butzlaff & Messinger-Zimmer, 'Undermining or Defending Democracy?'

algemene discours in de Biblebelt. Toch zijn er wel aanwijzingen dat de overheid vooral negatief wordt geduid, bijvoorbeeld in preken in een deel van de reformatorische kerken,⁶⁹ hoewel meer onderzoek nodig is om daar duidelijkheid over te krijgen. Dergelijke duidingen kunnen het onbedoelde effect hebben dat ze wantrouwen aanwakkeren of een legitimering van wantrouwen verschaffen. Het advies is daarom om ook in te zetten op contact met voorgangers met het doel om hen te laten reflecteren op hun framing van de overheid in preken of geschreven teksten en de impact die dat op hun hoorders kan hebben. Het is aan te bevelen om vooraf een onderzoek te doen waarin preken worden geanalyseerd op dat punt, zodat het gesprek met voorgangers zo doelgericht mogelijk kan worden aangegaan. Het is daarbij van groot belang dat overheden gebruik maken van het onder 6.1 besproken kennisnetwerk Biblebelt en een passende communicatiestijl hanteren richting deze voorgangers, zodat het frame van de antichristelijke overheid niet gevoed wordt.

6.3. Effectieve communicatie via kennisnetwerk Biblebelt

De meerwaarde van het inrichten en instandhouden van een landelijk kennisnetwerk Biblebelt ligt in het gebruik van de verzamelde kennis door overheidsinstellingen. Het zal de communicatie naar de Biblebelt door ministeries en andere aan de overheid gelieerde organisaties effectiever maken als zij de gewoonte ontwikkelen om zich vooraf te laten informeren door dit kennisnetwerk. Concreet is het advies dan ook dat bijvoorbeeld het RIVM zich laat informeren door het landelijk kennisnetwerk voordat ze voorlichting geeft binnen de Biblebelt. Of dat de politie (via het landelijk netwerk) contact opneemt met de lokale werkgroep voordat ze een campagne start in een Biblebeltgemeente. Zo kan het eigen gedachtegoed (zowel het religieuze als het wantrouwende in de specifieke context van een dorpscultuur) verdisconteerd worden in de boodschap. Ook tijdens een grote crisis zoals de coronapandemie is het belangrijk dat ministeries het kennisnetwerk consulteren om de communicatie richting de Biblebelt af te stemmen op de diverse culturele repertoires die daar gelden.

Het is uiteraard niet mogelijk om een landelijke slogan aan te passen aan de gevoeligheden van een specifieke bevolkingsgroep. Toch kan ook in dergelijke algemene boodschappen meer rekening worden gehouden met de culturele diversiteit die de Nederlandse samenleving kent door meer bescheiden te zijn in de duiding van middelen als het coronavaccin. We raden aan om daarbij in overweging te nemen dat ook wetenschappelijke resultaten moreel geladen zijn en daarom niet altijd stroken met de levensovertuiging van diverse groepen in de samenleving.⁷⁰ Reformatorische christenen behoren tot die groepen: hoewel zij wetenschappelijke inzichten niet categorisch afwijzen, beschouwen zij die niet als de hoogste kennisbron. Toegepast op de campagne rondom de coronavaccinatie zou het duiden in termen van 'effectief middel' in plaats van 'de oplossing' meer blijk hebben gegeven van die interpretatieve bescheidenheid. De kans is groot dat een aantal religieuze twijfelaars het vaccin bij zo'n duiding wel had genomen. Het had ook een deel van de ervaren dwang weggenomen waar met name de complotdenkers en de wantrouwende twijfelaars zich zo aan stoorden.

⁶⁹ Zie bijvoorbeeld: *Algemeen Dagblad*, Dominee vraagt God om ons te verlossen van de overheid: mag dat wel? (30 maart 2021).

⁷⁰ Zie voor een onderbouwing van de claim dat wetenschappelijke resultaten moreel geladen zijn o.a. Houtman et al., *Science Under Siege*.

Geraadpleegde literatuur

S.D. Aupers, 'Trust no one': Modernization, Paranoia and Conspiracy Culture', *European Journal of Communication* 27, no. 1 (maart 2012): 22-34.

E. Babbie, *The Practice of Social Research* (Belmont: Thomson Wadsworth, 2007).

D. Beekers, *Precarious Piety: Pursuits of Faith among Young Muslims and Christians in the Netherlands* (Amsterdam: Vrije Universiteit, 2015).

P. de Beer, 'How Individualized are the Dutch?', *Current Sociology*, 55, no. 3 (2007): 389-413.

P.L. Berger, *The Many Altars of Modernity: Toward a Paradigm for Religion in a Pluralist Age* (Berlin: De Gruyter, 2014).

S. Beugelsdijk, *De verdeelde Nederlanden. Hoe een perfecte storm een klein land dreigt te splijten (en wat we daaraan kunnen doen)* (Amsterdam, Uitgeverij Balans, 2021).

F. Butzlaff & S. Messinger-Zimmer, 'Undermining or Defending Democracy? The Consequences of Distrust for Democratic Attitudes and Participation', *Critical Policy Studies* 14, no. 3 (2020): 249-266.

J. Exalto, *Van wie is het kind? Twee eeuwen onderwijsvrijheid in Nederland* (Amsterdam: Balans, 2017).

C. Geertz, 'Thick Description: Towards an Interpretive Theory of Culture', in: *Interpretation of Cultures: Selected Essays of Clifford Geertz* (New York: Basic Books, 2008 [1973]): 3-30.

GGD Noord- en Oost-Gelderland, Rapportage verdiepend onderzoek vaccinatiebereidheid. Onderzoek naar de relatie tussen sociaal-demografische en psychologische factoren en de bereidheid tot vaccineren tegen het coronavirus onder volwassenen in de regio Noord- en Oost-Gelderland gedurende de pandemie (Warnsveld: GGD Noord- en Oost-Gelderland, 2021).

J. Harambam, *'The Truth Is Out There': Conspiracy culture in an age of epistemic instability* (Rotterdam: Erasmus Universiteit, 2017).

P. Hitlin en N. Shutava, *Trust in Government: A Close Look at Public Perceptions of the Federal Government and its Employees* (Washington: Freedman Consulting, 2022).

D. Houtman, S. Aupers en R. Laermans (eds.), *Science Under Siege: Contesting the Secular Religion of Scientism* (Zwitserland: Springer Nature, 2021).

C.S.L. Janse, *Bewaar het pand: De spanning tussen assimilatie en persistentie bij de emancipatie van de bevindelijk gereformeerden* (Houten: Den Hertog, 1985).

T. Kootte, & F.A van Lieburg (eds.), *Bij ons in de Biblebelt. Nalezing op de tentoonstelling in Museum Catharijneconvent* (Dordrecht: Dutch Bible Belt Network, 2020).

T.E. Krijger & P. van Trigt (eds.), *Pandemieën en protestanten: de omgang met infectieziekten in protestants Nederland sinds 1800* (Utrecht: KokBoekencentrum, 2022).

R. Laermans en D. Houtman, *Weber* (Amsterdam: Boom uitgevers, 2017).

M. Lamont en V. Molnár, 'The Study of Boundaries in the Social Sciences', *Annual Review of Sociology* 28, no. 1 (2002): 167-195.

F.A. van Lieburg (ed.), *Refogeschiedenis in perspectief: Opstellen over de bevindelijke traditie* (Heerenveen: Groen, 2007).

F.A. van Lieburg. 'Toe-eigening van de bevindelijke traditie: Refogeschiedenis in historiografisch perspectief', in: idem (ed.), *Refogeschiedenis in perspectief: Opstellen over de bevindelijke traditie* (Heerenveen: Groen, 2007): 7-30.

F.A. van Lieburg, 'De bijbelgordel', in: Willem Bouwman et al. (ed.), *Geschiedenis van het christendom in Nederland* (Zwolle/Utrecht: Waanders/Museum Catharijneconvent 2010) 248-277.

F.A. van Lieburg. 'Revisiting the history of religious resistance to vaccination in the Netherlands', *NTT Journal for Theology and the Study of Religion*, 76, no. 3 (2022): 215-239.

F.A. van Lieburg, 'Bevordering van volksgezondheid. Heilzame wetten en religieuze belemmeringen, 1798-2022', in: T.E. Krijger & P. van Trigt (eds.), *Pandemieën en protestanten: de omgang met infectieziekten in protestants Nederland sinds 1800* (Utrecht: KokBoekencentrum, 2022) 61-78.

A.N.F. Moens, *Prikken in perspectief. Vaccinatie in het licht van Gods voorzienigheid* (Apeldoorn: Labarum Academic, 2021).

A. Pons (ed.), *Biblebelt Online: Bevindelijk gereformeerden en nieuwe media* (Apeldoorn: Labarum Academic, 2015).

W.L.M. Ruijs, *Acceptance of Vaccination among Orthodox Protestants in the Netherlands* (Nijmegen: Radboud Universiteit, 2012).

W.L.M. Ruijs, J.L.A. Hautvast, G. van IJzendoorn, W.J.C. van Ansem, K. van der Velden and M.E.J.L. Hulscher, 'How orthodox protestant parents decide on the vaccination of their children: a qualitative study', *BMC Public Health*, 12, no. 1 (2012): 408-418.

D.W. Seal, L.M. Bogert and A.A. Ehrhardt, 'Small Group Dynamics: The Utility of Focus Group Discussions as a Research Method', *Group Dynamics: Theory, Research, and Practice* 2, no. 4 (1998): 253-266.

D. Silverman, *Doing qualitative research*, 3rd edition (London: Sage, 2010).

J.D. Snel, 'Waarom daar? De Refoband of Refogordel als onderdeel van de Protestantenband', in: F.A. van Lieburg (ed.), *Refogeschiedenis in perspectief: Opstellen over de bevindelijke traditie* (Heerenveen: Groen, 2007): 51-91.

D.H. Spaan, W.L.M. Ruijs, J.L.A. Hautvast and A. Tostmann, 'Increase in vaccination coverage between subsequent generations of orthodox Protestants in The Netherlands', *European Journal of Public Health* 27, no. 3 (2017): 524-530.

G. Strating et al., *En? Laat jij je vaccineren? Perspectieven, motivaties en behoeften van jongvolwassenen ten aanzien van vaccineren tegen COVID-19* (Amsterdam: Stichting Alexander, 2021).

J. Veenman and L.G. Jansma, 'The 1978 Dutch polio epidemic. A sociological study of the motives for accepting or refusing vaccination', *The Netherlands Journal of Sociology* 16 (1980): 21-48.

H. Vollaard. and G. Voerman (eds.), *Mannen van Gods Woord. De Staatkundig Gereformeerde Partij 1918-2018* (Hilversum: Verloren, 2018).

J. de Voogd en R. Cuperus, *Atlas van Afgehaakt Nederland. Over buitenstaanders en gevestigden* (Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 2021).

M. Weber, *Methodology of Social Sciences* (London: Routledge, 2017 [1904]).